

Examining Rashid Reza's Viewpoint on Tawassul (Seeking Intercession) and Shafaat (Act of Intercession by a Holy Person) Based on Hadiths and Sirah of Imam Reza (A.S)

Zahra Ma'aref ¹ Fatemeh Shafaghat ²

1. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran, Corresponding Author/) : z.maaref110@pnu.ac.ir.

2. Master's degree in Private Law, University of Qom and second level student of Al-Zahra Society, Qom, Iran: fa.sh1998@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
September 16, 2023

In Revised Form:
February 01, 2024

Accepted:
February 10, 2024

Published Online:
November 5, 2024

Keywords

Intercession and appeal is one of the important religious topics, which undoubtedly has its origin in the Qur'an and Sunnah. Rashidreza, with his intellectual efforts, interpretation and interpretation of some Quranic concepts, the Prophet's (PBUH) and Companions, considers the prayers of Muslims to be heretical, intercession as the dominance of the intercessor's will over the will of God, the creation and worship of the intercessor, and the prayer as a negation of God's will. Considering the position of Rashid Reza and his views among Sunnis, it seems necessary to evaluate his intellectual foundations and analyze his approach, especially in the interpretation of al-Manar. This research, which was written with a descriptive-analytical method, has investigated the function of Razavi's news from three aspects. First of all, considering the position and authority of Imam Reza (A.S) in explaining the beliefs of the Imamiyyah, many of Razavi's (A.S) news can be used in the position of dispelling doubt - not removing doubt. In other words; The correct explanation of beliefs based on religious infallible reference texts leaves no room for many doubts. Second, many of Razavi's (PBUH) reports are based on solid intellectual rules or the interpretation of Qur'anic verses, which will be accepted by all religions regardless of whether he (PBUH) is infallible or not. Thirdly, Imam Reza (A.S) has played the role of a narrator in many of his news stories, narrating news from the Prophet (S.A.W); Therefore, for Sunnis also - due to the lack of infallibility for Imam (A.S) - the opinion of considering him (A.S) as truthful will be valid. In this regard, the results are the extreme rationalism of Rashid Reza, the imposition of his mentalities on the verses and narrations, and the following contradictions. It causes his divergence from the book and tradition and his style, contrary to the belief in returning to the beliefs of the early Muslims and the essential criteria of interpretation from Almanar's point of view.

“Traditions and Sirah Razavi”, “Rashid Reza”, “Intercession and appeal”, “Book and tradition”, “Divergence”, “

Cite this The Author (s): Maaref, Z., shafaghat, F. (2024). Evaluation of Rashid Reza's point of view on the topic of appeal and intercession based on the Traditions and sireh of Razavi : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 3, Autumn 2024, Serial Number 47 – (229- 261)- [DOI:10.22034/farzv.2024.416601.1915](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.416601.1915)

Introduction

Intercession and appeal is one of the critical religious topics, which undoubtedly originates in the Qur'an and Sunnah. Rashidreza, with his intellectual efforts, interpretation and interpretation of some Quranic concepts, the Prophet's (PBUH) and Companions considers the prayers of Muslims to be heretical, intercession as the dominance of the intercessors will over the will of God, the creation and worship of the intercessor, and the prayer as a negation of God's will. Considering the position of Rashid Reza and his views among Sunnis, it seems necessary to evaluate his intellectual foundations and analyze his approach, especially in the interpretation of al-Manar.

This research, which was written with a descriptive-analytical method, with a comparative, and original view, Rashid Reza's opinions, thoughts and interpretive style with the function of Razavi's news - at least as one of his accepted subjects, based on his belief in the return According to the beliefs of advanced Muslims (companions and followers) - it has been investigated from three aspects. First of all, considering the position and authority of Imam Reza (A.S) in explaining religious issues, many of Razavi's (A.S) news can be used in the position of dispelling doubt - not removing doubt. In other words, The correct explanation of beliefs based on religious reference texts leaves no room for many doubts. Second, many of Razavi's (PBUH) news are based on solid intellectual rules or the interpretation of Qur'anic verses, which will be accepted by all religions regardless of whether he (PBUH) is infallible. Thirdly, Imam Reza (A.S) has played the role of a narrator in many of his news stories, narrating news from the Prophet (S.A.W) Therefore, for the Sunnis also, based on the lack of belief in the infallibility of the Imam (A.S), it will be valid to consider him (A.S) as truthful. Rashid Reza's indifference to the correct meaning of the verses and its interpretation based on the context of other verses and the lack of logical use of traditions and traditions of the Prophet (PBUH) in creating his intellectual origin, based on the negation of recourse and intercession and the rejection of Shia and Sunni beliefs with Relying on the rational and Quranic evidence in the four proposed axes and evaluating them based on the news and the practical life of Imam Reza (A.S) and his teachings according to their authority and truthful narrator - regardless of the Prophet's (A.S) innocence - in explaining the theological beliefs based on the verses The Qur'an and strict intellectual rules in dispelling doubts are briefly as follows:

A- From Rashid Reza's point of view, customary intercession means the mastery of the intercessors will over the divine will, and it is necessary to accept intercession, change the knowledge and divine will. B- By carrying the meaning

of intercession and resorting to prayer, Rashid Reza considered the narrations related to intercession to be similar, and in this way, these narrations either lack rational meaning and should be left to God, or according to the application of interpretation, it should be applied to prayer. Carried in front of God

C- Rashid Reza under the noble verse “And worship Allah and do not associate anything with Him.” (Nisa’, 36) He considers the lowest level of shirk to be bowing and prostrating to other than God, and the highest level of shirk is supplication, intercession, and recourse.

D- Rashid Reza, by stating the types of guardianship, considers any attention and appeal to divine saints as leaving the path of monotheism and the guardianship of God and entering the guardianship of the devil and tyrants. In the criticism of these opinions based on the news and biography of Razavi (PBUH), it can be said:

- The statement that intercession is the mastery of the intercessor’s will over the divine Will; is the

The statement that intercession is the dominance of the intercessor’s will over the divine will is an alignment of human will with divine will. This is because, according to the monotheistic perspective and the interpretation of Imam Reza (PBUH), the exalted essence of God is “willing without compulsion, wanting without effort.” The noble verses regarding intercession serve as evidence for the affirmation of intercession and indicate that it is both related to the origin of intercession and that the authority over intercession lies in the hands of divine power. Another thing is that the verses of negation of intercession indicate the negation of intercession from infidels and polytheists, and intercession is independent, not absolute intercession.

Imam Reza (A.S), with elegance and returning to the obvious and emphasizing the dominance of knowledge and divine will, separated the subject of appeal and intercession from the supplicant’s belief in the creation of the means, and separated appeal, intercession and request for any kind of grace while preserving its principles and channels. According to Hikmat Haq, it is necessary to accept the fact that certain people can intercede with God’s permission and will. In addition to granting the position of intercessor to the Prophet (PBUH) from God, Subhanahu wa Ta’ala, he also expresses this gift to the above-mentioned divine saints, making him a firm handhold and a means of approaching the door of God and the best mediator of grace. He appeals to them.

- Assuming the correctness of Rashid Reza’s point of view that the narrations related to intercession are similar, In such a situation, according to the teachings

of Imam Reza (A.S), these traditions are strengthened by referring to solid traditions and explaining through them. Rashidreza's justifications of interceding for the answer to prayer and the general will of a particular word are unprincipled interpretations, contrary to the clear text and the appearance of the verses and traditions and contrary to the appearance, it is used in a place where the words cannot be carried over to the appearance; Therefore, such a claim is contrary to many arguments, judgments, and certainties.

- Asking for intercession from the prophets and divine saints from the point of view that the Divine Essence has made them intercessors and on the other hand has called us to appeal to them, not only is it not against monotheism, but it is the same monotheism and monotheism. Imam Reza (A.S) ,by stating that the claim of divine status for prophets and imams causes the Ahlul Bayt of the Prophet (S.A.W) to dislike claimants in this world and the hereafter, considers the independent view of Shafi'i to be invalid and a cause of shirk in Lordship and worship.
- Since tawassul refers to the search for a means in order to obtain divine approval and the introduction of guidance and intercession, the intercessor must be on the path of monotheism Because those who do not benefit from the light of Tawheed and Wilayah, it is not possible to reach the light of intercession, and indeed the one who considers the intercessor to be in the rank of divinity due to religious deviation, is not pleased with God and is not subject to intercession; Therefore, attention and appeal to divine saints is not only a departure from the path of monotheism but also the path of monotheism and divine guidance.

That in this regard, A- Rashid Reza's lack of attention or neglect towards the statements and practical course of Imam Reza (A.S) as one of the subordinates in dispelling doubts and not removing doubts about intercession and recourse and its explanation is evident; therefore, this neglect has fueled doubts and contradictory opinions in this regard. B- The strong intellectual rules of Imam Reza (A.S) as one of the wise men, are a line against Rashid Reza's extreme rationalism. C- The exegetical statements of Imam Reza (A.S) as one of the followers of the commentator close to the era the revelation of the Qur'an and the school of interpretation of the Prophet (PBUH) are in contrast with Rashid Reza's exegetical opinions and tell of the interpretation according to his opinion. D- Despite the validity of the statements of Imam Reza (PBUH) for the Sunnis as a truthful narrator who conveys the news of the Prophet (PBUH), this vital thing has been neglected by Rashid Reza, the results of which are the extreme rationalism of Rashid Reza, the imposition of his mentalities on the verses and Hadiths and following that is his contradiction and divergence from the book and tradition.

ارزیابی دیدگاه رشیدرضا دربارهٔ مبحث توسل و شفاعت بر پایهٔ اخبار و سیرهٔ رضوی

زهرا معارف^۱ فاطمه شفقت^۲

z.maaref110@pnu.ac.ir

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، (نویسنده مسئول):

fa.sh1998@gmail.com

۲. کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه قم و طلبه سطح ۲ جامعه الزهراء قم، ایران:

چکیده

اطلاعات مقاله

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	شفاعت و توسل از مباحث اعتقادی مهمی است که بی‌تردید خاستگاه آن، قرآن و سنت قطعاً است. رشیدرضا با تلاش‌های عقلی، تفسیر و تأویل برخی مفاهیم قرآنی، سیرهٔ نبوی ﷺ و صحابه، توسلات مسلمانان را بدعت‌آمیز، شفاعت را تسلط ارادهٔ شفیع بر ارادهٔ الهی، خالقیت و عبادت مشفوع و توسل را نفی ولایت خداوند می‌داند. نظر به جایگاه رشیدرضا و آرای او در میان اهل سنت، ارزیابی مبانی فکری و تحلیل رویکرد وی به‌خصوص در تفسیر المنار ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی، کارکرد اخبار رضوی را از سه جهت، مورد تدقیق واقع قرار داده است؛ اول آنکه با توجه به جایگاه و مرجعیت امام رضا (علیه السلام) در تبیین باورهای امامیه، بسیاری از اخبار رضوی (علیه السلام) می‌تواند در مقام دفع شبهه و نه رفع شبهه به کار آیند. به عبارت دیگر، تبیین صحیح باورها بر پایهٔ نصوص مرجع معصوم دینی، جایی برای بسیاری از شبهات باقی نمی‌گذارد. دوم آنکه بسیاری از اخبار رضوی، ناظر به قواعد محکم عقلی یا تفسیر آیات قرآنی است که فارغ از معصوم دانستن یا ندانستن ایشان، مقبول جمیع مذاهب خواهد بود. سوم آنکه امام رضا (علیه السلام) در بسیاری از اخبار خویش، نقش راوی را ایفا کرده‌اند که به نقل خبر از پیامبر ﷺ می‌پردازند؛ بنابراین برای اهل سنت نیز بنا بر عدم قائلیت عصمت برای امام (علیه السلام) نظر به صادق دانستن ایشان، معتبر خواهد بود. در این راستا، نتایج حاصله، عقل‌گرایی افراطی رشیدرضا، تحمیل ذهنیات وی بر آیات و روایات و در پی آن تناقض‌گویی‌ها و... موجب واگرایی وی از کتاب و سنت و سبک وی بر خلاف اعتقاد بر بازگشت به باورهای مسلمانان متقدم و ملاک‌های ضروری تفسیر از منظر المنار است.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	اخبار و سیرهٔ رضوی، رشیدرضا، شفاعت و توسل، کتاب و سنت، واگرایی.

استاد: معارف، زهرا؛ شفقت، فاطمه: (۱۴۰۳). ارزیابی دیدگاه رشیدرضا دربارهٔ مبحث توسل و شفاعت بر پایهٔ اخبار و سیرهٔ رضوی: فصلنامهٔ علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۳، پاییز، شمارهٔ پیاپی ۴۷ - (۲۲۹-۲۶۱).

[DOI:10.22034/farzv.2024.416601.1915](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.416601.1915)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

از نمودهای مباحث تفسیری، تفسیر القرآن الحکیم معروف به تفسیر المنار است که از تفاسیر قرن چهاردهم با نام محمد عبده (م ۱۳۲۳ ق.) مشتهر شده و بر اساس آرا و نظریات محمد رشیدرضا (م ۱۳۵۴ ق.) به نگارش درآمده است.^۱

رشیدرضا که با افزودن برداشتهای شخصی از نص آیات و دیگر تفاسیر بر گفتههای عبده و چاپ آن در مجله المنار، انتساب مطالب خود به استاد را مورد قبول وی دانسته و این را گویای درستی استنباطش از نظریات استاد می‌داند.^۲ نماد جریان و وابستگی فکری در پیشبرد گرایش سلفیت اصلاحی، ادامه و نشر تفکرات ابن تیمیه، محمد بن عبده و وهابیان سلفی است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

فارغ از بحث و نظر درباره اقوال مطرح شده در تناسب اعتقادی و عملی و اختلافات در شیوه تفسیری استاد و شاگرد، آنچه این پژوهش را موجب شده، بررسی دیدگاه رشیدرضا درباره آیات و روایات ناظر به مبحث شفاعت و توسل است که در میان همه فرق مسلمانان اعم از شیعه و سنی امری مقبول و پذیرفته شده است.

در بررسی پیشینه مطالعات درباره این موضوع و رویکرد رشیدرضا می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد:

نوروزی و نوراللهی (۱۳۹۱) در مقاله «توسل توحید در مقارنه دیدگاه علامه طباطبایی و رشیدرضا با محوریت آیه ۳۵ سوره مائده» با بیان معنا و ماهیت توحید و چگونگی توسل به تبیین مرز این دو و تأیید توسل با آموزه‌های قرآنی و روایی پرداخته است.

مسعودزاده و نوروزی (۱۳۹۱) در مقاله «هماهنگی شفاعت با توحید در مقارنه دیدگاه علامه طباطبایی و رشیدرضا» شفاعت را از نگاه علامه طباطبایی مطرح و با تعریض به نظرات رشیدرضا به اثبات شفاعت از دیدگاه قرآن و روایات پرداخته می‌شود.

بیات و محقق (۱۳۹۸) مقاله «تحلیل روش‌شناختی نقدهای علامه جوادی آملی در مسئله

۱. این تفسیر که شامل تمام قرآن نمی‌شود تا آیه ۱۲۶ سوره نساء مشتمل بر بیانات محمد عبده و ادامه آن تا آیه ۵۳ سوره یوسف، رشیدرضا با پیروی از سبک و سیاق استادش به تفسیر آیات قرآن پرداخته است.

۲. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به: رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۱: ۱۵.

شفاعت بر تفسیر المنار» که مبتنی بر نقد مبانی و روش تفسیری رشیدرضا درباره مبحث شفاعت توسط آیت الله جوادی آملی است.

شاه فضل قمصری (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های رشیدرضا در المنار و علامه طباطبایی در میزان درباره مسئله شفاعت» چنان‌که از عنوان قابل تشخیص است به بررسی دیدگاه‌ها به صورت تطبیقی پرداخته است.

کریمی‌نیا (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی مقارن دیدگاه توسل به اولیای الهی در اندیشه رشیدرضا و آیت الله سبحانی» اقسام توسل را از منظر آیت الله سبحانی و رشیدرضا مطرح کرده و بیان می‌نماید که اصل توسل مورد اتفاق همه مسلمانان بوده؛ ولی اختلاف در تعیین مصداق یا مصادیق توسل است.

و دیگر کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالاتی که منحصراً به مباحث شفاعت و توسل پرداخته‌اند.

۱-۲. روش و نوآوری پژوهش

گفتنی است وجه تمایز این نوشتار که به روش توصیفی تحلیلی به نگارش در آمده، با دیگر پژوهش‌ها، نگاه تطبیقی و بدیع به آراء، اندیشه و سبک تفسیری رشیدرضا با کارکرد اخبار رضوی حداقل به‌عنوان یکی از تابعین مورد پذیرش وی، مبنی بر اعتقادش بر بازگشت به باورهای مسلمانان متقدم (صحابین و تابعین) است که از سه جهت، مورد تدقیق واقع شده است؛ اول آنکه با توجه به جایگاه و مرجعیت امام رضا (علیه السلام) در تبیین مباحث اعتقادی، بسیاری از اخبار رضوی می‌تواند در مقام دفع شبهه و نه رفع شبهه به کار آید؛ به دیگر بیان، تبیین صحیح باورها بر پایه نصوص مرجع دینی، جایی برای بسیاری از شبهات باقی نمی‌گذارد. مستند این گفتار فرمایش حضرت ذیل آیه شریفه «فَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نحل، ۴۳) است که بیانگر سبک این نوشتار است.

چنان‌که حضرت در پاسخ به وشاء در معرفی «اهل الذکر» چنین می‌فرماید: «نَحْنُ أَهْلُ الذِّكْرِ وَنَحْنُ الْمَسْئُولُونَ. قُلْتُ: فَأَنْتُمْ الْمَسْئُولُونَ وَنَحْنُ السَّائِلُونَ؟ قَالَ: نَعَمْ. قُلْتُ حَقًّا عَلَيْنَا أَنْ نَسْأَلَكُمْ؟ قَالَ: نَعَمْ.»؛ ماییم اهل ذکر و ماییم پرسش‌شوندگان. عرض کردم شما پرسش‌شونده و ما پرسش‌گریم؟ فرمودند: بلی. عرض کردم حق ما این است که از شما بپرسیم؟ فرمودند: بلی.» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۱۰).

دوم آنکه بسیاری از اخبار رضوی، ناظر به قواعد محکم عقلی و یا تفسیر آیات قرآنی است که

فارغ از معصوم دانستن یا ندانستن ایشان، مقبول جمیع مذاهب خواهد بود.

سوم آنکه امام رضا (علیه السلام) در بسیاری از اخبار خویش بر اساس بیان «حَدِيثُ أَبِي وَ حَدِيثُ أَبِي حَدِيثُ جَدِّي وَ ... حَدِيثُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ حَدِيثُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَ حَدِيثُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۵۳)، نقش راوی را ایفا کرده‌اند که به نقل خبر از پیامبر (علیه السلام) می‌پردازند که نظر به صادق دانستن ایشان فارغ از قائلیت بر عصمت یا عدم آن برای امام (علیه السلام) مقبول جمیع مذاهب و معتبر خواهد بود؛ بنابراین از این منظر، آرای رشیدرضا دربارهٔ مبحث توسل و شفاعت ارزیابی می‌شود و در ضمن آن با بیان مباحث زیر، همگرایی یا واگرایی تفکرات وی با کلام الهی و اصول مسلم اخبار و سنت نبوی واضح می‌شود:

آیا رشیدرضا در تفسیر المنار بر اعتقاد خویش مبنی بر بازگشت به باورهای مسلمانان متقدم (صحابیان و تابعین)^۱ راسخ بوده است؟

آیا رشیدرضا مطابق با ملاک‌های مورد پذیرش خویش در حیطة التزام به ضروریات تفسیر، به تفسیر آیات شفاعت و توسل پرداخته است؟

آیا رشیدرضا که خود را منادی تقریب مذاهب و اصلاح اسلامی می‌دانست،^۲ در تفسیر المنار به ممانعت در فرقه و مذهب گرایی جهان اسلام ملتزم بوده است؟

۲. چهارچوب مفهومی پژوهش

۱-۲. شفاعت

شفاعت از ماده «شفع» به معنای زوج در مقابل «وتر» به معنای فرد گرفته شده است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج ۳: ۵۹) و به گفتهٔ راغب، شفاعت؛ پیوستن و انضمام کسی که از نظر حرمت و مقام بالاتر از کسی است که مقامش پایین‌تر از او است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴۵۷). همچنین «الشافع؛ الطالب لغيره ...» شافع کسی است که طالب شفاعت از غیر خویش است و می‌گوید نزد فلان شخص واسطه و شفیع من باش (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۲۶۱). آیات و روایات فراوانی دربارهٔ شفاعت و حکمت آن بیان شده است؛ لذا همهٔ فرق اسلامی دربارهٔ آن اتفاق نظر دارند

۱. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به: عزیزاده موسوی، ۱۳۹۳: ۳۲.

۲. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به خدوری، ۱۹۷۲ق: ۷۹.

و قابل وقوع است (ر.ک: ایچی: ۳۸۰؛ ابوحنبلان اندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۳۴۹)؛ چنان که حقیقت شفاعت و ثمرهٔ آن «طلب اسقاط العقاب عن مستحقه» است (سیدمرتضی، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۱۵۰) و مطابق با دیدگاه عامه، عقلا جایز و آیات شریفه «يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا» (طه، ۱۰۹) و «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ إِذْتَضَىٰ» (انبیاء، ۲۸) دلالت بر وجوب آن دارد و اجماع سلف و خلف اهل سنت بر صحت آن است؛ «اجمعت الامة على ان لمحمد صلى الله عليه وسلم شفاعة في الآخرة» (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۴۹۵؛ نووی، ۱۳۹۲ق، ج ۳: ۳۵) و علاوه بر ذات سبحان «قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا» (زمر، ۴۴) این منزلت متعلق به پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و بسیاری از اصحاب ایشان و تمامی ائمه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام و بسیاری از مؤمنین صالح است. «ثبت عندنا للنبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و كثير من اصحابه و لجميع الائمة المعصومين عَلَيْهِمُ السَّلَام و كثير من المؤمنين الصالحين ...» (طوسی، ج ۱: ۲۱۴).

۲-۱-۱. توسل

«توسل» و «وسيله» مشتق از «وسل» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۷۲۴) و «الْوَسِيلَةُ» رسیدن به چیزی با میل و رغبت (راغب، ۱۴۱۲ق: ۸۷۱) و به معنای تقرب و نزدیکی است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۲۱۸). قال الله تعالى: «أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ»، «الْوَسِيلَةُ: مَا يُتَّقَرَّبُ بِهِ إِلَى الْغَيْرِ» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۷۲۵). الواسل؛ آن که به درگاه خدا روی آورد (بستانی، ۱۳۷۵: ۹۷۲). وَسَلَّ - وَسِيلَةً إِلَى اللَّهِ بِعَمَلٍ أَوْ وَسِيلَةٍ؛ کاری کرد که با آن به درگاه خدا نزدیک شود (همان: ۹۸۵؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ۲۹۸؛ فیومی، ۱۴۱۴ق: ۶۶۰) و در اصطلاح به این معناست که در دعا به درگاه الهی، چیزی آورده شود تا خداوند دعای انسان را مورد اجابت قرار دهد (سبحانی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۱۸) و به گفتهٔ ابن اثیر توسل شفاعت کردن در روز قیامت است (ابن اثیر، ۱۴۲۱ق، ج ۵: ۱۸۵).

آیات و روایات بسیاری در منابع فریقین ناظر به مطلوبیت درخواست از غیر خداوند و یکی از مسلمات دینی است. صدور جواز این اصل از جانب خداوند سبحان (بقره، ۶۱؛ یوسف، ۹۷-۹۸؛ نساء، ۶۴؛ مائده، ۳۵) و جواز توسل به ائمه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام از سوی رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْأَيْمَةُ مِنْ وَوَلِدِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَام، مَنْ أَطَاعَهُمْ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ عَصَاهُمْ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، هُمْ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى وَهُمْ الْوَسِيلَةُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۵۸) و از طرفی وساطت انوار اسماء حسناى الهی «اللَّهُمَّ بِحَقِّ هَذِهِ الْأَسْمَاءِ الْحُسْنَى وَالْكَلِمَاتِ الْعُلْيَا وَ...» (موحد ابطحی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۶۰)، قرآن «قُلِ اللَّهُمَّ بِحَقِّ مَنْ أَرْسَلْتَهُ إِلَىٰ خَلْقِكَ وَبِحَقِّ كُلِّ آيَةٍ فِيهِ...» (همان: ۷۸)، ثنا و ستایش الهی «اللَّهُمَّ جَدِيرٌ مَنْ أَمَرْتَهُ بِالْدُعَاءِ أَنْ يَدْعُوكَ وَمَنْ وَعَدْتَهُ بِالْإِسْتِجَابَةِ...» (همان:

(۸۴)، بندگان صالح «بِحَقِّ عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ وَبِحَقِّ مَنْ نَادَاكَ وَنَاجَاكَ...» (همان: ۷۲) و ... در اذکار و اُدعیه از جانب کسانی که خود واسطه فیض الهی هستند دلالت بر گستره وسایط دارد که تبیین کننده این گستره در مشروعیت و عدم مشروعیت، آیات و روایات است.

۲-۲. خاستگاه فکری رشیدرضا در نفی توسل و شفاعت به اولیا و صالحین

مطالعه کتاب المنار و استنباط رشیدرضا از مبانی و سیاق کلام عبده و تأیید این مطالب بنا به تصریح رشیدرضا از سوی استاد، این مطلب را به ذهن خاطر نشان می‌کند که نظر به دیدگاه عبده از جمله شروطی که مفسر در تفسیر مورد پذیرش وی ملزم به رعایت آن است، شناخت معنای حقیقی واژگان قرآن با احتساب بررسی در چگونگی استعمال واژه در کلام لغویون و در نظر گرفتن معنای آن در عصر نزول است.

به علاوه بحث از موارد کاربرد واژه در تمام قرآن و تشخیص معنا در هر یک از موارد، تناسب مفهوم واژه با سیاق کل آیه، دقت نظر در به کارگیری مفهوم واژه در راستای اهداف قرآن بنا بر «الْقُرْآنُ يُفَسِّرُ بَعْضُهُ بَعْضًا» و ... ضرورت می‌یابد (رشیدرضا، ۱۹۹۰ م، ج ۱: ۱۹-۲۰) تا مفسر در فهم مقصود قول خداوند، حکمت تشریح عقاید و احکام را دریافته به گونه‌ای که دل‌ها را جذب و به عمل و هدایتی که در کلام الهی است، رهنمون شود تا مصداق کلام خدا (هُدًى وَرَحْمَةً) و مانند این صفات قرار گیرد (همان، ج ۱: ۲۲).

حال، یادکرد بی توجهی رشیدرضا به مفهوم صحیح آیات و تفسیر آن بر اساس سیاق دیگر آیات و عدم استعمال منطقی روایات و سیره و سنت پیامبر ﷺ در ایجاد خاستگاه فکری وی، مبنی بر نفی توسل و شفاعت و رد عقاید شیعه و اهل سنت با استناد به أدله عقلی و قرآنی در چهار محور مطرح و ارزیابی آن بر اساس اخبار و سیره عملی امام رضا علیه السلام و تعلیمات ایشان بنا به مرجعیت و راوی صادق بودنشان، فارغ از معصومیت حضرت در تبیین باورهای کلامی بر مبنای آیات قرآن و قواعد محکم عقلی در دفع شبهات به این شرح است:

۲-۲-۱. محور اول: شفاعت، تغییر علم و اراده الهی

از نگاه رشیدرضا شفاعت عرفی به معنای تسلط اراده شفیع بر اراده الهی است و لازمه پذیرش شفاعت، تغییر علم و اراده الهی است؛ لذا از آنجا که اراده الهی بر اساس علم اوست و علم خداوند ازلی و تغییر ناپذیر است، انطباق پذیرش شفاعت حاکم عادل و حاکم مستبد برخداوند محال است.

وی با عبارت «... إِلَّا مَا كَانَ مِنْ إِخْلَاصِهِ فِي عَمَلِهِ... وَرَحْمَةِ اللَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ...» و استناد به آیه شریفه «وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ» (بقره، ۴۸) تنها راه نجات را اخلاص در عمل و رحمت الهی و گمان پذیرش شفاعت را مربوط به کفار می‌داند که آخرت را مانند دنیا در نظر می‌گیرند (رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۱: ۲۵۳-۲۵۵).

رشیدرضا در پی گفتار عبده با تقسیم آیات قرآن به الف- آیات نَاطِقَةٌ بِنَفْيِ الشَّفَاعَةِ (لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا حُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ) (بقره، ۲۵۴) ب- آیات نَاطِقَةٌ بِنَفْيِ مَنفَعَةِ الشَّفَاعَةِ (فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ) (مدثر، ۴۸) ج- آیات تَفِيدُ النَّفْيِ (إِلَّا بِإِذْنِهِ) (بقره، ۲۵۵) و ذکر عبارت «فَلَيْسَ فِي الْقُرْآنِ نَصٌّ قَطْعِيٌّ فِي وَقُوعِ الشَّفَاعَةِ» بر آن است که در قرآن نص قطعی ناظر به شفاعت وجود ندارد (همان: ۲۵۵).

وی با عبارت «فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَحْكُمُ الثَّانِي بِالْأَوَّلِ...» اظهار می‌نماید برخی، آیات مقید را بر آیات مطلق حاکم می‌دانند؛ لذا آیات شفاعت به اذن پروردگار ممکن است. برخی نیز معتقد به عدم تنافی بین آیات هستند؛ بنابراین برخی آیات بر دیگری حاکم نیستند و این استثنائات حامل این معناست که آنچه قبل از استثنا ذکر شده، مطابق اراده الهی است نه خارج از قدرت و مشیت پروردگار.

رشیدرضا با این استدلال، استثنائات در آیات شفاعت را نیز تاکید در نفی می‌داند و بدین صورت این آیات را با آیاتی که شفاعت را بدون استثنا نفی می‌کند، جمع می‌نماید.

۲-۱-۱. بررسی محور اول بر پایه اخبار رضوی

دیدگاه رشیدرضا مبنی بر نقض حکمت و اراده الهی و تبدیل حکمت و اراده سابق خداوند به اراده و حکم جدید با پذیرش توسل و شفاعت. اولاً: نشئت گرفته از فهم نادرست وی از اراده الهی و یکسان‌پنداری آن با اراده انسان است؛ بدین معنا که او اراده بشری را که همان خطوط در قلب و ذهن و عزم به انجام امر خارجی، غیر قطعی و مقید بر امور متعدد است، با اراده الهی که تحقق امر خواسته شده در خارج، حتمی، بی‌نیاز از دیگری است، واحد پنداشته که رد این باور بر پایه استناد به کلام امام رضا (علیه السلام) در پاسخ به سوال صفوان بن یحیی ناظر به تفاوت اراده الهی با انسان و دفع شبهه چنین است:

«الْإِرَادَةُ مِنَ الْمَخْلُوقِ الضَّمِيرُ وَمَا يَبْدُو لَهُ بَعْدَ ذَلِكَ مِنَ الْفِعْلِ وَأَمَّا مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ فَإِرَادَتُهُ إِخْدَاتُهُ لَا غَيْرَ ذَلِكَ لِأَنَّهُ لَا يَرُؤِي وَلَا يَهْمُ وَلَا يَتَفَكَّرُ وَهَذِهِ الصِّفَاتُ مُنْفِيَةٌ عَنْهُ وَهِيَ مِنْ صِفَاتِ

الْخَلْقِ فَإِرَادَةُ اللَّهِ هِيَ الْفِعْلُ لَا عَيْزُ ذَلِكَ - يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ بِلَا لَفْظٍ وَلَا نَطْقٍ بِلِسَانٍ وَلَا هِمَّةٍ وَلَا تَفَكُّرٍ وَلَا كَيْفَ لِدَلِيلِكَ كَمَا أَنَّهُ بِأَلَا كَيْفَ...» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۱۴۷)؛ اراده بشر، ابتدا در قلب او متجلی می‌شود، آن را متصور و سپس به مرحله عمل وارد می‌شود؛ اما اراده و خواست خدا ایجاد و احداث آن است؛ زیرا خداوند درباره خوبی و بدی چیزی نیندیشد و قصد و تفکر ننماید. این صفات و حالات از ذات اقدس الهی دور است و این صفات از ویژگی‌های آفریدگان است. اراده و خواست خداوند سبحان فعل است و نه جز آن. می‌فرماید: باش. پس به وجود می‌آید. بدون تلفظ و سخن گفتن و قصد و تفکر برای اراده خدا چگونگی وجود ندارد، همان طور که ذات خدا چگونگی ندارد.

امام رضا (علیه السلام) در نگرش توحیدی و تفسیری خویش، آموزش گناهکاران و شفاعت ایشان را مبتنی بر اراده الهی می‌داند و می‌فرماید: «... لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ مُذْنِبُو أَهْلِ التَّوْحِيدِ لَا يُخْلَدُونَ فِي النَّارِ وَ يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَ الشَّفَاعَةُ جَائِزَةٌ لَهُمْ...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق: ج ۲؛ ۱۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۶۵؛ ۲۷۱)؛ که بر این اساس، خداوند هر کس را اراده کند، می‌آمرزد و گناهکاران اهل توحید وارد آتش می‌شوند؛ ولی با شفاعت از آن بیرون می‌آیند و شفاعت در حق ایشان جایز می‌شود؛ لذا از آنجا که خداوند «فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ» (بروج، ۱۶) و به فرموده امام رضا (علیه السلام): «مُرِيدٌ لَا بِعَزِيمَةٍ، شَاءَ لَا بِهَمَّةٍ»^۱ است (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۲۵۵) و همچنین کلام الهی «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» (مانده، ۳۵) که مؤمنین را به توسل فرمان داده است و آیه شریفه «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (بقره، ۲۵۵) که شفاعت اولیای الهی را مشروط به اذن و اراده الهی بیان می‌فرماید «قوم شفاعت به برانگیختن شفیع از سوی مشفوع له و منزلت شفیع در پیشگاه مشفوع عنده برای وساطت میان او و مشفوع له است و هر دورکن اساسی شفاعت به اراده و اذن الهی باز می‌گردد؛ بنابراین بی‌رضایت و اذن او، نه مجرم توان برانگیختن شفیع را دارد و نه شفیع قدرت بر وساطت و شفاعت» (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج ۹؛ ۴۶۳)؛ لذا آیات شریفه: «... مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (بقره، ۲۵۵) «يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا» (طه، ۱۰۹) و «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَاهُمْ» (انبیاء، ۲۸) «... مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ» (سجده، ۴) ادله اثبات شفاعت و ناظر به شفاعت مأذون است که هم ناظر به مبدأ شفاعت (ذات اقدس الهی) است و هم زمام امر شفاعت را در ید قدرت الهی بیان می‌فرماید.

ثانیا: آیات نافی شفاعت، دال بر نفی شفاعت از کفار و مشرکان و شفاعت استقلال‌ی است نه

۱. اراده‌کننده است نه با عزم و تصمیم‌گیری (در اندیشه)، خواهان است نه با اراده و تصمیم.

مطلق شفاعت؛ بنابراین شافع حقیقی، خدای سبحان است؛ چراکه شفاعت بی‌اذن و ارادهٔ او محال است و پذیرش این نکته که افرادی خاص به اذن و ارادهٔ الهی توانایی شفاعت را دارند، ضروری می‌نماید. چنان‌که آیات شریفه «عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَّخْمُوداً» (اسراء، ۷۹) «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ» (ضحی، ۵) «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ» (انبیاء، ۲۸) مؤید مقام شفاعت کبری است و پیامبر ﷺ را بزرگ‌ترین شفیعان معرفی می‌نماید (طوسی، ج ۶: ۵۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶: ۶۷۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۳۱۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳: ۱۷۶ فخرالدین رازی، ۱۴۲۰، ج ۳: ۵۵).

همچنین تعلیم امام رضا (علیه‌السلام) به زائر امیرالمؤمنین (علیه‌السلام): «... يَا وَلِيَّ اللَّهِ إِنَّ لِي ذُنُوبًا كَثِيرَةً فَأَشْفَعُ لِي إِلَىٰ رَبِّكَ فَإِنَّ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ مَقَاماً مَّخْمُوداً مَعْلُوماً وَإِنَّ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ جَاهاً وَشَفَاعَةً وَقَدْ قَالَ تَعَالَى: «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۵۶۹)، حکایت از این معنا دارد.

ایشان علاوه بر بخشش مقام شفاعت به پیامبر ﷺ از سوی خدای سبحان، این موهبت را نسبت به اولیای الهی نیز متذکر و در سیرهٔ عملی خویش ایشان را مورد توسل قرار داده، می‌فرماید:

«وَقَدْ تَوَجَّهْتُ إِلَيْكَ بِنَبِيِّكَ الَّذِي فَضَلْتَهُ عَلَىٰ أَهْلِ الطَّاعَةِ وَمَنْحَتَهُ بِالْإِجَابَةِ وَالشَّفَاعَةِ وَبِوَصِيِّهِ الْمُخْتَارِ الْمُسَمَّىٰ عِنْدَكَ بِقَسِيمِ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ وَبِقَاطِمَةَ سَيِّدَةِ النِّسَاءِ وَبِأَبْنَائِهَا الْأَوْلِيَاءِ الْأَوْصِيَاءِ وَبِكُلِّ مَلِكٍ خَاصِهِ يَتَوَجَّهُونَ بِهِمْ إِلَيْكَ وَيَجْعَلُونَهُمْ الْوَسِيلَةَ فِي الشَّفَاعَةِ لَدَيْكَ...» (موحدباطحی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۳۰)؛ و به وسیلهٔ پیامبرت ﷺ که او را بر اهل طاعتت برتری داده و اجابت و شفاعت را به او بخشیدی، و به وسیلهٔ وصی برگزیده‌اش که نزد تو به تقسیم کننده بهشت و دوزخ نامیده شده و به وسیلهٔ برترین زن و به فرزندان‌ش که پیشوایان و جانشینان اویند و به تمامی فرشتگانی که به وسیلهٔ اینان به توری می‌کنند، و در شفاعت نزد تو آنان را وسیله قرار می‌دهند ... و لکن این توسلات را منوط به اذن و ارادهٔ الهی دانسته، می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاجْعَلْ لِي مِنْ أَمْرِي فَرْجاً وَمَخْرَجاً وَارْزُقْنِي خَلالاً طَيِّباً وَاسِعاً مِمَّا شِئْتُ وَأَنْتَىٰ شِئْتُ وَكَيْفَ شِئْتُ فَإِنَّهُ لَا يَكُونُ إِلَّا مَا شِئْتُ حَيْثُ شِئْتُ كَمَا شِئْتُ...» (همان: ۱۱۴؛ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۱۴۱)؛ ... چرا که بی‌گمان چیزی تحقق نمی‌یابد مگر آنچه تو اراده کنی و در هر جا و به همان گونه که تو خواهی؛ لذا مردود بودن کلام رشیدرضا اثبات می‌شود و از آنجا که حکمت خداوند عین ذات مقدسش و بی‌نهایت است، نمی‌توان پذیرش توسل و شفاعت از سوی ذات اقدس الهی را ناقض حکمت و ارادهٔ الهی دانست.

۲-۲-۲. محور دوم: شفاعت و توسل به معنای دعا

رشیدرضا با تاکید بر عدم نص قطعی بر شفاعت در قرآن، سنت و اخبار را واجد روایاتی دال بر شفاعت می‌داند. وی با حمل معنای شفاعت و توسل به دعا و در نتیجه، عدم تغییر علم الهی به واسطه شافع با تمسک به تفسیر ابن تیمیه (رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۳: ۲۸) و عبارت «اَزْفَعُ رَأْسَكَ وَسَلُّ تَغْطَهُ وَاشْفَعُ تُشَفِّعُ» روایات ناظر به شفاعت را از متشابهات دانسته، شیوه سلف و خلف را در قبال آن‌ها متفاوت بیان می‌کند که در این طریق این روایات یا فاقد معنای عقلانی است و باید معنای آن را به خدا واگذار کرد یا بنا بر کاربرد تأویل باید آن را بر دعا در پیشگاه خداوند حمل کرد که این حمل، عدول خداوند از اراده خویش به واسطه شفیع نیست؛ زیرا خداوند در ازل آگاه به چنین دعایی بوده و می‌داند که سرنوشت مشفوع له کدام است بدون اینکه سبب تغییر در اراده خداوند شود و نتیجه آن در عالم آخرت صرفاً اظهار کرامت شفاعت کننده از سوی خداوند است و در روز قیامت فقط طاعت و رضای الهی نافع است و احدی بر نفع دیگری نخواهد بود (همان، ج ۱: ۲۵۵-۲۵۶ و ج ۷: ۱۰۳).

از نگاه رشیدرضا، توسل به پیامبر ﷺ، توسل به دعا و شفاعت آن حضرت است. وی با تقسیم توسل به شرعی و بدعی، توسل شرعی را تقرب به خداوند به واسطه اعمال صالحه دانسته نه اعمال بدعت‌آمیز و مقلدانه (... التَّقَرُّبُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِمَا سَرَعَهُ مِنَ الْأَعْمَالِ الصَّالِحَةِ، لَا بِالْأَهْوَاءِ الْمُتَبَدَّعَةِ، وَلَا بِالتَّقَالِيدِ الْمُتَّبَعَةِ) (همان، ج ۱: ۷) و توسل بدعت‌آمیز را توسل به پیامبر ﷺ بعد از مرگ ایشان و قسم دادن خداوند به ذات و شخص پیامبر ﷺ، مسجد الحرام، ملائکه و ... می‌داند که نزد جمهور و مذهب ابی حنیفه حرام و احادیث وارده در این خصوص ضعیف و غیرقابل استناد است (... التَّوَسُّلُ بِهِ بِمَعْنَى الْأَقْسَامِ عَلَى اللَّهِ بِدَاتِهِ...) (همان، ج ۶: ۳۰۸)

رشیدرضا با عبارت «فَلَفِظُ التَّوَسُّلِ يُرَادُ بِهِ ثَلَاثَةٌ مَعَانٍ...» توسل را در معانی الف. اطاعت کردن از پیامبر ﷺ ب. دعا و شفاعت (= دعا) پیامبر ﷺ در زمان حیات و قیامت ج. قسم دادن خداوند به ذات و شخص پیامبر ﷺ دانسته، قسم اول و دوم را به اجماع مسلمانان جایز و قسم سوم را با استناد به سیره صحابه خلاف شرع می‌داند.

وی معتقد است هیچ یک از صحابه پیامبر ﷺ در استسقاء و غیر آن چنین نکردند. نه در حیات و نه در ممات رسول اکرم ﷺ نه در کنار قبرش و نه غیر آن و در ادعیه مشهوره نیز چنین چیزی دیده نمی‌شود. چنان‌که توسل عمر به عموی پیامبر ﷺ توسل شرعی و به دعا و شفاعت وی بوده است نه به ذات ایشان و اگر توسل به ذات جایز بود عمر از توسل به ذات پیامبر ﷺ عدول نمی‌کرد. (... فَهَذَا هُوَ الَّذِي لَمْ تَكُنِ الصَّحَابَةُ يُفْعَلُونَهُ فِي الْإِسْتِسْقَاءِ وَنَحْوِهِ، لَا فِي حَيَاتِهِ وَلَا بَعْدَ

مَمَاتِهِ، لَا عِنْدَ قَبْرِهِ، وَلَا غَيْرِ قَبْرِهِ...» (همان).

وی با استناد به روایت صحیح بخاری «قَالَ عُمَرُ: "اللَّهُمَّ إِنَّا كُنَّا إِذَا أُجِدَبْنَا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِنَبِيِّنَا فَتَسْقِينَا، وَإِنَّا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِعَمِّ نَبِيِّنَا فَاسْقِنَا"، وَكَذَلِكَ تَبَّتْ فِي الصَّحِيحِ عَنِ ابْنِ عُمَرَ، وَأَنْسَى وَغَيْرِهِمَا أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا أُجِدَبُوا إِنَّمَا يَتَوَسَّلُونَ بِدُعَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَسْتَسْقَاهُ» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۶: ۸۴، ح ۴۷۱۲ و ج ۹: ۱۴۶، ح ۷۵۱۰) و حدیث الاعمی که در آن رسول اکرم ﷺ فرد نایبنا را هنگام دعا به ذکر «اللهم انی اسألك و اتوجه بنبیک محمد نبی الرحمه ...» تعلیم می فرماید، با عبارت «فَإِنَّهُ صَرِيحٌ فِي أَنَّهُ إِنَّمَا تَوَسَّلَ بِدُعَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَشَفَاعَتِهِ، وَهُوَ طَلَبٌ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدُّعَاءِ...» (رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۶: ۳۰۹) در معنای توسل به دعا و شفاعت تاکید می ورزد.

۲-۲-۱. بررسی محور دوم بر پایه اخبار رضوی

اولاً: همان گونه که بیان شد، امام رضا علیه السلام با ارجاع به بديهيات، تمایز اراده الهی با اراده انسان را تبیین و در نقلی دیگر ضمن تقسیم اراده الهی به «حتمی» و «عزمی» با بیان «إِنَّ لِلَّهِ إِرَادَتَيْنِ وَمَشِيئَتَيْنِ: إِرَادَةَ حَتْمٍ وَإِرَادَةَ عَزْمٍ؛ يَنْهَى وَهُوَ يَشَاءُ وَيَأْمُرُ وَهُوَ لَا يَشَاءُ أَوْ مَا زَأَيْتَ أَنَّهُ نَهَى أَدَمَ وَزَوَّجَتْهُ أَنْ يَأْكُلَ مِنَ الشَّجَرَةِ وَشَاءَ ذَلِكَ وَ لَوْ لَمْ يَشَأْ أَنْ يَأْكُلَ لَمَا عَلَبَتْ مَشِيئَتُهُمَا مَشِيئَةَ اللَّهِ تَعَالَى وَ أَمَرَ إِبْرَاهِيمَ أَنْ يَذْبَحَ إِسْحَاقَ وَ لَمْ يَشَأْ أَنْ يَذْبَحَهُ وَ لَوْ شَاءَ لَمَا عَلَبَتْ مَشِيئَةُ إِبْرَاهِيمَ مَشِيئَةَ اللَّهِ تَعَالَى ...»^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۵۱) بر سیطره علم و اراده الهی تاکید می ورزند که بر این مبنا «توسل، شفاعت و درخواست هر گونه فیضی با حفظ مبادی و مجاری آن است و هرگز مخالف حکمت حق نبوده، آن را تغییر نمی دهد، بلکه هماهنگ با آن اثر می کند» (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۲۸)؛ از این رو، شفاعت شفیع هرگز موجب تغییر و عدول از علم و اراده الهی نمی شود.

ثانیاً: بر اساس ادعای مطروح شده و به فرض صحت دیدگاه رشیدرضا مبنی بر متشابه بودن روایات ناظر به شفاعت؛ الف. در چنین شرایطی طبق آموزه های امام رضا علیه السلام: «إِنَّ فِي أَخْبَارِنَا مُحْكَمًا كَمُحْكِمِ الْقُرْآنِ وَ مُتَشَابِهًا كَمُتَشَابِهِ الْقُرْآنِ فَرُدُّوْا مُتَشَابِهَهَا إِلَى مُحْكَمِهَا وَ لَا تَتَّبِعُوا مُتَشَابِهَهَا دُونَ مُحْكَمِهَا فَتَضَلُّوا» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۹۰)، این روایات با ارجاع به روایات محکم و

۱. نهی می کند در حالی که می خواهد و فرمان می دهد در حالی که نمی خواهد. آیا ندیدی که آدم علیه السلام و همسرش را از اینکه از درخت بخورند نهی کرد، حال آنکه این عمل را خواست و اگر خوردن آن دو را نخواست بود، هرگز خواست آن دو، بر خواست خداوند چیره نمی گشت و ابراهیم علیه السلام را به ذبح اسحاق فرمان داد، در حالی که ذبح او را نخواست بود و اگر خواسته بود هرگز خواست ابراهیم علیه السلام بر خواست خدا چیره نمی شد!

تبیین به واسطه آن‌ها خود نیز محکم می‌شود. ب. رهنمون ایشان «ما جائک عنا فقس علی کتاب الله عزوجل و احادیثنا فان کان یشبهما فهو منا و ان لم یکن یشبهما فلیس منا» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷: ۱۲۱)، دلالت بر مقایسه روایات با کتاب خدا در رفع شبهه دارد که در این راستا آیات شفاعت یا ناظر به نفی شفاعت در روز قیامت به طور استقلالی است (بقره، ۴۸، دخان، ۴۱، غافر، ۳۳، ...) یا مثبت شفاعت است که گاهی یا اختصاص به ذات اقدس الهی دارد (سجده، ۴، أنعام، ۵۱، بقره، ۲۵۵) یا با اذن و تملیک الهی از برای غیر است (زخرف، ۸۶، مریم، ۸۷، یونس، ۳) که بر این منوال، واضح است واژه «شفاعت» در تمامی آیات مرتبط، بدون تشابه معنایی ناطق به مدلول خود هستند.

ثالثا: اگر شفاعت و توسل حمل بر استجابت دعا شود، این سوال مطرح می‌شود که چگونه امکان‌پذیر است معصوم (علیه السلام) بنا بر مبین و مفسر بودن قرآن و آگاهی از قواعد و مبانی کلام، بدون ذکر قرینه و بدون افزودن واژه یا واژگانی، با انصراف از ظهور تصویری کلام، از بیان خویش معنایی متصور شود که لفظ وی بر آن معنا دلالت نداشته باشد حال آنکه کلام امام رضا (علیه السلام) «إِذَا نَزَلَتْ بِكُمْ شِدَّةٌ فَاسْتَعِينُوا بِمَا عَلَى اللَّهِ»^۱؛ در تبیین آیه شریفه «وَ ائْتُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ»، معرف بهترین وسیله، راهنما و پناه در مخاطره‌ها (ابن بابویه، ۱۳۷۵ق، ج ۱: ۲۱۸) و نفی حمل معنای توسل به دعا است.

دیگر آنکه توجیهات رشیدرضا مبنی بر حمل شفاعت به استجابت دعا و اراده عام از لفظ خاص، تأویل غیراصولی، خلاف نص صریح و ظاهر آیات و روایات است و خلاف ظاهر در جایی کاربرد دارد که نتوان کلام را حمل بر ظاهر نمود. از این رو، گفته رشیدرضا ادعایی است با تکیه بر قراین عقلی و عقل‌گرایی که با آیات قرآن و اصول مسلم اخبار و سنت نبوی و کلام اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) سازگار نبوده و مغایر با بسیاری از محکمت‌ها و مسلمات نقلی است؛ البته درخور ذکر است رویه وی در توجیه و تأویل‌های خلاف ظاهر در تفسیر المنار مشهود است (برای نمونه ر. ک: رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۳، ص ۴۰-۴۲ ذیل آیات ۲۶۰-۲۵۹ بقره و ج ۱، ص ۲۸۵ ذیل آیه ۶۵ سوره بقره و ...).

رابعا: استناد رشیدرضا به «إِذْ فَعَّرَأْسُكَ وَ سَلَّ تُغْطَهُ وَ اَشْفَعُ تَشْفَعُ» که عبارتی از روایت طولانی موجود در صحیح بخاری است (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ح ۴۷۱۲) حکایت از مستندسازی در اثبات دیدگاه وی و همفکرانش دارد.

۱. هرگاه سختی‌ای به شما رسید به واسطه ما از خدا کمک بجویید (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲: ۱۷۶، ح ۱۶۶۲؛ عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۳۳۴)

این روایت که نقل اَبی هُرَیْرَةَ از رسول اکرم ﷺ است، در روز قیامت مردم را غم و اندوهی می‌رسد که با تقاضای «اَسْفَعْ لَنَا اِلَى رَبِّكَ» از حضرت آدم، نوح، ابراهیم، موسی و عیسی (علیهم‌السلام) سرانجام در پی شفاعت نزد پیامبر ﷺ می‌آیند. پیامبر ﷺ در پیشگاه پروردگار به سجده می‌افتد و خدای عزوجل می‌فرماید: ای محمد سر خود را بلند کن بخواه که داده می‌شود و شفاعت کن که پذیرفته می‌شود.

حال اگر بنا به گفتهٔ صاحب المنار تمام آیات، نافی شفاعت و تنها راه نجات، اخلاص در عمل و رحمت الهی باشد آنچه در روایت آمده به چه منظور است؟

از طرفی به فرض آنکه شفاعت به معنای دعا باشد، باز چنین دعایی از پیامبر ﷺ بی‌نتیجه و اظهار کرامت شفاعت کننده نیز از سوی خداوند بی‌معناست؛ لذا با این دیدگاه، شفاعت در قیامت امری نشدنی است. این در حالی است که پیامبر گرامی ﷺ فرمود: «أَنَا أَوَّلُ شَافِعٍ وَ أَوَّلُ مُشَفَّعٍ» (قشیری نیشابوری، ج ۴: ۱۸۷۲؛ دارمی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱: ۱۹۴) یا کلام دیگر ایشان: «... فَسَأَلْتُهُ أَنْ يُؤَيِّلَنِي شَفَاعَةَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ فِيهِمْ فَفَعَلَ»؛ از خدای متعال خواستم که به من مقام شفاعت بدهد تا در روز قیامت برای آن‌ها شفاعت کنم و خدای متعال هم خواستهٔ مرا برآورد (ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق، ج ۴۵: ۳۳۹).

در خور ذکر است روایت صحیح بخاری فارغ از بحث سندی با صدر و ذیلش و قراین موجود، در مقام تبیین معنا و مفهوم شفاعت اخروی است و معنای واژه «شفاعت» واضح و غیرقابل تأویل است و با توجیه رشیدرضا مبنی بر استجاب دعا ناسازگار و دلیل و قرینه روشنی بر آن است که این شفاعت علاوه بر کرامت شفاعت کننده منفعتی برای شفاعت شونده نیز در پی خواهد داشت که از جمله مستندات این منفعت، نقل امام رضا (علیه‌السلام) از پیامبر اکرم ﷺ: «مَنْ كَذَّبَ بِشَفَاعَةِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ لَمْ تَنْلَهُ»^۲ (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۶۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۸: ۴۱؛ عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲: ۴۹۵) و توسلات ایشان در مناجات «اللَّهُمَّ وَ لِكُلِّ مُتَوَسِّلٍ ثَوَابٌ وَ لِكُلِّ ذِي شَفَاعَةٍ حَقٌّ فَأَسْأَلُكَ بِمَنْ جَعَلْتَهُ إِلَيْكَ [سَبِيحِي] وَ قَدَّمْتَهُ أَمَامَ طَلِبَتِي أَنْ تُعَزِّفَنِي بِرَكَّةٍ يَوْمِي هَذَا وَ شَهْرِي هَذَا وَ عَامِي هَذَا ... اللَّهُمَّ فَلَا تُخَيِّبْنِي بِهِمْ مِنْ نَائِلِكَ - وَ لَا تَقْطَعْ رَجَائِي مِنْ رَحْمَتِكَ»^۳ است (موحد ابطحی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۵۰).

۱. من نخستین کسی خواهم بود که شفاعت می‌کند و اولین کسی خواهم بود که شفاعت او پذیرفته می‌شود.

۲. هر کس شفاعت پیامبر خدا ﷺ را دروغ بشمارد به آن دست نخواهد یافت.

۳. خداوند! برای هر توسل‌کننده‌ای ثواب و برای هر شفاعت‌کننده‌ای حقی است، پس از تو می‌خواهم به حق کسی که او را وسیله‌ام به سوی تو قرار داده و پیشاپیش حاجت‌هایم ذکر کردم، اینکه برکت این روز، این ماه و این سال را به من بنمایانی ... خدایا پس به یمن وجود مبارکش مرا از عطا و بخشش ناامید مگردان.

خامسا: دعا از عوامل معنوی، در خواست توأم با خضوع و تضرع بنده از خداوند و هموار کننده و راهگشای مسیر توسل و شفاعت است. عبادتی که به واسطه بریدن دل از دیگران و خوف از خداوند، به انسان نورانیت می بخشد و او را قابل شفاعت می کند (ر.ک خمینی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۲۷۰-۲۷۱)؛ چنان که خداوند سبحان می فرماید: «قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامَا» (فرقان، ۷۷) بگو پروردگارم برای شما ارجی قائل نیست اگر دعای شما نباشد (مکارم، ۱۳۷۳، ج ۱: ۳۶۷).

دعا یکی از طرق توسل و شفاعت است؛ به گونه ای که عبارت «اللَّهُمَّ بِحَقِّ هَذَا الدُّعَاءِ» در ادعیه دلالت بر این معنا دارد و از طرفی توسل به پیامبر ﷺ و اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) رعایت ادب در دعاست. چنان که بنا به تعلیم امام رضا (علیه السلام) «هرگاه از خداوند تبارک و تعالی تقاضایی داشتی بگو خداوندا از تو می خواهم که به حق محمد ﷺ و علی (علیه السلام) که نزد تو مقام والایی دارند حاجت مرا برآورده سازی» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۶: ۲۲) و خود نیز در دعا و مناجات با خداوند، مستقیم این اولیای الهی را مورد توسل قرار می دهند و می فرمایند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِمُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ وَأَتَشْفَعُ إِلَيْكَ بِهِمْ وَأَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ بِهِمْ وَأَتَوَجَّهُ إِلَيْكَ بِهِمْ...» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۴۰۶)؛ خداوندا همانا من به واسطه محمد و خاندان پاکش به تو متوسل می شوم و آنان را به درگاہت شفیع خود می گردانم....

سادسا: استناد صاحب المنار در عدم جواز قسم دادن خداوند به ذات و شخص پیامبر ﷺ به روایتی از صحیح بخاری در باب «سُؤَالِ النَّاسِ الْإِمَامَ الْإِسْتِشْقَاءَ إِذَا قَحَطُوا» که راوی می گوید: «... عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، كَانَ إِذَا قَحَطُوا اسْتَشْفَى بِالْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنَّا كُنَّا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِنَبِيِّنَا فَتَسْقِينَا، وَإِنَّا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِعَمِّ نَبِيِّنَا فَاسْقِنَا، قَالَ: فَيُسْقَوْنَ» (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۲: ۲۷، ح ۱۰۱۰) پذیرفتنی نیست؛ زیرا در روایت منقول، بدون تردید بحث توسل به دعای پیامبر ﷺ مطرح نیست؛ بلکه روایت ناظر به توسل به شخص پیامبر ﷺ است؛ همانگونه که توسل جستن امام رضا (علیه السلام) به پیامبر ﷺ، قرآن و... با عبارت «قُلْ اللَّهُمَّ بِحَقِّ مَنْ أَرْسَلْتَهُ إِلَى خَلْقِكَ وَبِحَقِّ كُلِّ آيَةٍ فِيهِ وَبِحَقِّ كُلِّ مَنْ مَدَّحْتَهُ فِيهِ عَلَيْكَ وَبِحَقِّكَ عَلَيْهِ وَلَا نَعْرِفُ أَحَدًا أَغْرَفَ بِحَقِّكَ مِنْكَ»^۱؛ مثبت این معناست.

دیگر آنکه کلام حضرت «إِذَا نَزَلَتْ بِكُمْ سَيْدَةٌ فَاسْتَعِينُوا بِنَا عَلَى اللَّهِ» به صورت مطلق و ناظر به حیات و ممات پیامبر اکرم ﷺ و اولیای الهی است و نقل پیامبر اکرم ﷺ: «مَنْ زَارَ قَبْرِي حَلَّتْ

۱. خداوندا به حق کسی که او را بر خلق خود به رسالت ارسال کردی و به حق تمام آیات قرآن و به حق کسانی که آن‌ها را در آن مدح کرده‌ای بر تو و به حق تو بر آن‌ها و هیچ کس را از تو به حق تو عارف‌تر نمی‌شناسم.»

لَهُ شَفَاعَتِي وَمَنْ رَزَنِي مَيِّتًا فَكَأَنَّمَا رَزَينِي حَيًّا» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۹۷: ۱۵۹) هر کس قبر مرا زیارت کند شفاعت من بر او رواست و هر کس مرا پس از مرگم زیارت کند مانند آن است که مرا در حال حیات زیارت کرده در تأیید این نظر است.

همچنین فرمایش امام رضا علیه السلام در توسل جستن به واسطه ایشان؛ «يَا حَيْرَ مَدْعُوًّا يَا حَيْرَ مَنْ أَعْطَى ... أَسْأَلُكَ بِحَقِّ وَلِيِّكَ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا علیه السلام وَأَقْدَمُهُ بَيْنَ يَدَيَّ حَوَائِجِي وَرَغْبَتِي إِلَيْكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ ...»^۱ (کفعمی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱: ۱۴۲) و دعای حضرت «وَقَدْ أَصْبَحْتُ يَوْمِي هَذَا لَا ثِقَةَ لِي وَلَا رَجَاءَ وَلَا لَجَأَ وَلَا مَفْرَعٍ وَلَا مُجْعَى غَيْرُ مَنْ تَوَسَّلْتُ بِهِمْ إِلَيْكَ مُتَقَرِّبًا إِلَى رَسُولِكَ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله ثُمَّ عَلَيَّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ الرَّهْرَاءِ سَيِّدَةِ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَ ...»^۲ (موحد ابطحی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۴۸) همچنین زیارت قبور ائمه اطهار علیهم السلام «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَ شِيعَتِهِ وَإِنْ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ وَ حُسْنِ الْأَدَاءِ زِيَارَةُ قُبُورِهِمْ فَمَنْ رَزَاهُمْ رَغْبَةً فِي زِيَارَتِهِمْ وَ تَصَدِيقًا بِمَا رَغِبُوا فِيهِ كَانَ أَثْمَتُهُمْ شَفَاعَتُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۵۶۷؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۶۱؛ همان، ۱۳۸۵، ج ۲: ۴۵۹) در تقرب به ذات اقدس الهی منحصر به زمان حیات ایشان نیست؛ بلکه زمان ممات ایشان را شامل می شود و هر گونه نیاز مادی و معنوی انسان، وساطت در فیوضات مخصوص الهی و شفاعت را در برمی گیرد.

زیارت قبر مؤمن، ادای حقی است که مؤمن به جا می آورد چنان که امام رضا علیه السلام با عبارت «إِنَّ مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى الْمُؤْمِنِ ... إِذَا مَاتَ فَالزِّيَارَةُ إِلَى قَبْرِهِ» زیارت قبر را از حقوق مؤمن بر مؤمن بیان فرموده که چون بمیرد بر سر قبرش برود (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱: ۱۵۰). این در حالی است که پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام بالاترین ذوی الحقوق هستند.

امام رضا علیه السلام زیارت قبور ائمه علیهم السلام را وفای به عهد و زائر این قبور را مستحق شفاعت می داند و می فرماید: همانا برای هر يك از امامان حقی بر گردن دوستان و شیعیانش است و یکی از لوازم وفای به عهد و ادای این حق، زیارت قبور ایشان است و هر کس با علاقه ایشان را زیارت کند و به آنچه آنان آورده اند معتقد باشد، در چنین شرایطی این امامان، شفیعیان ایشان در روز قیامت

۱. ای بهترین فراخوانده شده، ای بهترین کسی که مورد درخواست است ... به حق ولایت علی بن موسی الرضا علیه السلام، از تو می خواهم و حضرتش را پیشاپیش حاجات و نیازهایم به پیشگاهت واسطه می کنم ...»
 ۲. پروردگار! صبح کردم امروز در حالی که هیچ اعتماد و امید و پناه و ملجأ و محل نجاتی ندارم، جز کسانی که به سوی تو به آنان متوسل شدم و نزدیکی می جویم به پیامبرت محمد، آن گاه به علی امیر مؤمنان و زهرا برترین بانوی جهان و حسن و حسین و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد و علی و حسن و کسی که بعد ایشان است و راه را می نمایاند و از فرزندانش پوشیده بوده و امت چشم امید به او دارند. خداوند! آنان را در این روز و روزهای بعد پناهم از رنجها و تکیه گاهم در سختیها قرار ده ...

خواهند بود (ابن بابویه، ج ۲: ۴۵۹).

همچنین از ایشان مروی است مردی از اهل خراسان به حضرت عرض کرد یا ابن رسول الله! پیامبر ﷺ را در خواب دیدم گویا به من فرمودند: چه خواهید کرد هر گاه در زمین شما پاره تن من دفن شود و ستاره من در آنجا غروب کند، شما امانت مرا چگونه حفظ خواهید کرد؟ امام رضا (علیه السلام) فرمود: منم آن امانت و ستاره، آن پاره تن که در زمین شما دفن خواهم شد. بدانید هر کس مرا زیارت کند و حقی را که خداوند برای من مقرر کرده بشناسد، من و پدرانم در روز قیامت از او شفاعت خواهیم کرد و هر کسی را که ما شفیع او باشیم، نجات می یابد اگر چه بر او گناه جن و انس باشد (همان، ۱۴۰۰ ق: ۶۴).

سیره صحابه نیز بر توسل به پیامبر ﷺ بعد از رحلت ایشان دال بر این معناست. عسقلانی می نویسد: در زمان خلافت عمر مردم گرفتار قحطی و خشکسالی شدند، شخصی از اصحاب به قبر پیامبر ﷺ متوسل شد و گفت: یا رسول الله! «اَسْتَسْقِي لَأُمَّتِكَ فَأَنْتُمْ قَدْ هَلَكُوا...» (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ ق، ج ۲: ۵۵۷) برای امت خود دعا کن و طلب باران فرما؛ زیرا آنان هلاک شدند... که این سبک از رفتار بر اساس مستندات قرآنی (نساء، ۵؛ توبه، ۵۹؛ همان، ۷۴) حاکی از وساطت، شفاعت و دعا در رفع مشکل و تعجیل در امور است؛ لذا روش صاحب المنار بر خلاف اعتقادش مبنی بر بازگشت به باورهای مسلمانان متقدم، با توجیهاات و تأویلات عقل گرایانه و متناقض، علاوه بر نفی منزلت رسول اکرم ﷺ در زمان ممات ایشان و انکار سیره صحابه، کوششی در تبیین عقاید سلفی و ناصحیح خویش است.

۲-۳. محور سوم: شفاعت و توسل به معنای شرک، خالقیت و عبادت مشفوع

رشیدرضا ذیل آیه شریفه «وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا...» (نساء، ۳۶) با عبارت «فَالشِّرْكُ أُنْوَاعٌ وَضُرُوبٌ، أَدْنَاهَا مَا يَتَّبَعُ إِلَى أَذْهَانِ عَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ...» (رشیدرضا، ۱۹۹۰ م، ج ۵: ۶۸) به تبیین اقسام شرک پرداخته، پایین ترین مرتبه آن را همان رکوع و سجود برای غیر خدا در ذهن عامه مسلمانان بیان کرده و بالاترین مرتبه شرک را دعا، شفاعت و توسل می داند؛ بدین صورت که کسانی را واسطه بین خود و خدا قرار می دهند و به آنان توسل می جویند و با وجود این شرک، نماز، روزه و دیگر عبادات نفعی ندارد. «... لا يَنْفَعُ مَعَهُ صَلَاةٌ وَلا صِيَامٌ وَلا عِبَادَةٌ أُخْرَى» و این شرک

۱. سمهودی نیز در خاتمه باب هشتم با عنوان «فی نبد مما وقع لمن استغاث بالنبی ﷺ أو طلب منه شيئا عند قبره» مواردی از سیره صحابه و مسلمانان در درخواست حاجت و استغاثه به قبر رسول اکرم ﷺ متذکر می شود (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۴: ۱۲۷). همچنین گفته شده است که محمد بن ادریس شافعی به قبر ابو حنیفه (بغدادی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۱۳۵) و احمد بن حنبل به قبر شافعی متوسل می شدند (امینی نجفی، ۱۴۱۶ ق، ج ۵: ۱۹۴)

رایج میان مسلمانان است (همان).

صاحب المنار ذیل آیه «يَخْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَىٰ عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ» (توبه، ۶) با قیاس اعمال مسلمانان در توسل و دعا با اعمال شرک آلود مشرکان و مقایسه شفاعت به خرافه پرستی یهود و نصاری ذیل آیه شریفه «وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً» (بقره، ۸۰) (رشیدرضا، ۱۹۹۰ م، ج ۱: ۲۵۳-۲۵۵) و با یکسان پنداری اهل کتاب در تعظیم علما، أخبار و آنداد با توسل مسلمانان به اولیای الهی (همان، ج ۱: ۱۵۷) بر این نظر است؛ درخواست دعا از غیر خدا عمل جاهلانه، شرک آلود و کفرآمیز از سوی برخی مسلمانان است؛ بدین معنا که هر کس پیامبر یا فرشته‌ای را بخواند مانند کسی است که با خداوند بت یا ستاره‌ای را بخواند.

وی مستغیثین به انبیا و صلحا و متوسلین به ایشان را مدافع شرک و با مشرکان اهل کتاب یکسان می‌داند با این تفاوت که مشرکان سابق، انبیا، اولیا و اصنام خویش را الهه و ارباب می‌پنداشتند؛ ولیکن مسلمانان با دعا و درخواست از اولیای الهی و استغاثه به آن‌ها مرتکب همان عمل مشرکانه می‌شوند (همان، ج ۱: ۶؛ رشیدرضا، ۱۳۶۷ ق: ۱۷۱).

وی برای تحقق اندیشه‌های خویش توسل را در معنایی غیر مرتبط (عبادت) بیان می‌نماید و می‌نویسد: توجه به دیگری در عبادت در حالی که اعتقاد به واسطهٔ تقرب بودن و شفاعت آنان نزد خداوند داشته باشد عبادت آنان محسوب می‌شود «مَنْ يَتَوَجَّهْ بِعِبَادَتِهِ إِلَىٰ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَىٰ عَلَىٰ أَنَّهُ وَسِيلَةٌ إِلَيْهِ وَمُقَرَّبٌ مِنْهُ وَشَفِيعٌ عِنْدَهُ، ... فَتَوَجَّهْ هَذَا إِلَيْهِ عِبَادَةً» (رشیدرضا، ۱۹۹۰ م، ج ۳: ۲۸۶) و نامیدن این توجه با عنوان توسل، آن را از معنای حقیقی که عبادت کردن اولیاست خارج نمی‌کند «... فَتَسْمِيَةُ هَذِهِ الْعِبَادَةِ لِغَيْرِ اللَّهِ تَوْسُلًا فِي عَرَفِ بَعْضِ النَّاسِ لَا يَخْرُجُهَا عَنْ حَقِيقَتِهَا...» (همان، ج ۱: ۷).

۲-۲-۳. بررسی محور سوم بر پایهٔ اخبار رضوی

در پاسخ به ادعای صاحب المنار مبنی بر این که دعا، شفاعت و توسل بالاترین مرتبه شرک و استغاثه و شفاعت خواهی از انبیا و صالحین اعتقاد به خالقیت ایشان است (همان، ج ۶: ۳۰۸)، گفتنی است:

اولاً: درخواست شفاعت از انبیا و اولیای الهی از این منظر که ذات اقدس الهی، آنان را شفیع قرار داده و از طرفی مطابق با آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» (مائد، ۳۵) ما را به توسل به آنان فراخوانده نه تنها منافی با توحید نیست، بلکه عین توحید و یگانه

پرستی است. چنان که فلسفه توسل به پیامبر ﷺ بنا بر آیه شریفه «... وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَعْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا» (نساء، ۶۴)، استغفار برای گنهکار از زبان پیامبر ﷺ است و مطابق با دیدگاه فخر رازی از مفسران عامه، توسل گنهکار به پیامبر ﷺ شاید بدین علت باشد که گنهکار توبه را نادرست انجام دهد؛ لذا اگر پیامبر ﷺ هم برای او استغفار فرماید، توبه اش مقبول درگاه پروردگار قرار می گیرد. «لعلهم إذا أتوا بالتوبة أتوا بها على وجه الخلل، فإذا انضم إليها استغفار الرسول صارت مستحقة للقبول» (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۲۶)؛ لذا از این جهت است که شیعه با توسل به معصوم (علیه السلام) و استغفار و طلب بخشش وی از درگاه سبحان به ذات اقدس الهی تقرب می جوید.

نقل امام رضا (علیه السلام) از اجداد بزرگوارشان از رسول خدا ﷺ: «الْأَيْمَةُ مِنْ وُلْدِ الْحُسَيْنِ ع مَنْ أَطَاعَهُمْ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ عَصَاهُمْ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ هُمْ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى وَهُمْ الْوَسِيلَةُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۵۸) با ظرافت، موضوع توسل و شفاعت را از اعتقاد درخواست کننده به خالقیت اسباب تفکیک کرده و تقرب به ذات اقدس الهی را از مجرای توسل به واسطه های فیض - ائمه معصومین (علیهم السلام) - امکان پذیر دانسته، ایشان را دستگیری محکم و وسیله تقرب به درگاه الهی و برترین واسطه فیض رسانی بیان می فرماید و خود نیز در سیره عملی ایشان بر استمرار بر این دعا «اللهم أعط محمدًا و آل محمد الوسيلة» (عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲: ۳) سفارش و خواسته های خویش را در پرتو توسل به پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم السلام)، ملائکه و انبیای الهی از درگاه الهی این چنین درخواست می کردند: «بِحَقِّ مَلَائِكَتِكَ الْمُقَرَّبِينَ وَ أَنْبِيَائِكَ الْمُرْسَلِينَ الْمُطَهَّرِينَ وَ بِشَفَاعَةِ نَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ ﷺ» (موحد ابطحی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۶۲)، «اللَّهُمَّ إِنِّي أَتُوَسَّلُ إِلَيْكَ بِمُحَمَّدٍ وَ إِلَيْهِ الطَّيِّبِينَ وَ أَتَشْفَعُ بِكَ بِهِمْ وَ أَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ بِهِمْ وَ أَتَوَجَّهُ إِلَيْكَ بِهِمْ اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي بِهِمْ وَ جِيبَهُ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي بِهِمْ وَ تَجَاوَزْ عَنِّي سَيِّئَاتِي بِهِمْ وَ ازْحَمْنِي بِهِمْ وَ اشْفَعْنِي بِهِمْ» (همان: ۱۸۸).

ثانیا: نگاه استقلالی به شفیع، باطل و سبب شرک در ربوبیت و عبادت است. امام رضا (علیه السلام) با این بیان که ادعای مقام خدایی برای پیامبران و امامان موجب بیزارى اهل بیت پیامبر ﷺ از مدعیان در دنیا و آخرت است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۰۱) می فرماید: «إِنَّ مَنْ تَجَاوَزَ بِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ الْعَبُودِيَّةَ؛ فَهُوَ مِنَ الْمَعْصُوبِ عَلَيْهِمْ وَ مِنَ الصَّالِينَ»؛ هر آن کس درباره امیرالمؤمنین (علیه السلام) از مرز عبودیت آن حضرت تجاوز کند، از جمله خشم گرفتگان بر آنان و از گمراهان خواهد شد (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۳۸) و این یعنی شفاعت و توسل درباره کسانی جاری می شود که دارای اعتقاد سالم، موحد و شهادت بر یکتایی خداوند داده باشد؛ زیرا که بنا بر فرمایش امام رضا

۱. ... و اگر این مخالفان، هنگامی که به خود ستم می کردند به نزد تو می آمدند و از خدا طلب آمرزش می کردند و پیامبر هم برای آن ها استغفار می کرد خدا را توبه پذیر و مهربان می یافتند.

﴿لَيْلٍ﴾: «و مذنبوا أهل التوحيد لا يخلدون في النار ويخرجون منها، و الشّفاعه جايزه لهم»؛ موحدین گنهگار که مرتکب معصیت شده باشند در جهنم مخلد نخواهند بود و پس از مدتی از آنجا بیرون خواهند شد و شفاعت شامل آنان خواهد شد (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۵۰۱).

بر این اساس شرک زمانی واقع می‌گردد که کسی ادعا کند پیامبر ﷺ یا یکی از صلحا حاجت مرا روا نمودند.

ثالثاً: چگونه ممکن است رشیدرضا که توسل و شفاعت را به معنای «دعا» حمل کرده بود؛ چنان که در سطرهای قبل بیان شد، حال «دعا» را یکی از اقسام شرک به حساب آورد؟! سوال این است رشیدرضا بر کدام مفروضات نظر دوخته که این چنین دچار تناقض گویی آشکار شده است؟!

۲-۲-۴. محور چهارم: توسل، نفی ولایت خداوند

رشیدرضا با بیان اقسام ولایت؛ ولایت خداوند نسبت به مؤمنان - ولایت شیطان و طاغوت بر کافران و ولایت مؤمنان بر مؤمنان به معنای نصرت و تعاون ایشان در امور مشترک، هر گونه توجه و توسل نسبت به اولیای الهی را خروج از مسیر توحید و ولایت خداوند و ورود به ولایت شیطان و طاغوت می‌داند (رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۳: ۳۶-۳۷).

۲-۲-۴-۱. بررسی محور چهارم بر پایهٔ اخبار رضوی

در پاسخ به این دیدگاه گفتنی است از آنجا که توسل ناظر به جست‌وجوی وسیله در راستای جلب رضایت الهی و مقدمه هدایت و شفاعت است، مرتبط با مبحث شفاعت و مرهون اذن و اراده الهی است که بنا بر فرمایش خدای سبحان «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» (مائده، ۳۵) اذن الهی صادر شده است که با این مقدمات:

اولاً: شفاعت مشروط به اراده و اذن الهی است «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (بقره، ۲۵۵) و دیگر آن که معرفی اسباب و وسایل نیز باید از سوی حق تعالی باشد؛ بنابراین شفاعت‌کننده باید موحد و یکتاپرست باشد «شَهَدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ» (آل عمران، ۱۸)؛ لذا فرشتگان و پیامبران و صاحبان علم، اذن شفاعت دارند و اسباب توسل اند؛ زیرا شهادت به حق داده‌اند و به خوبی آگاه‌اند «وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» (زخرف، ۸۶). (برای مطالعهٔ بیشتر ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۶۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۱۷۱).

ثانیا: شفاعت کننده باید به حال شفاعت شونده نیز مطلع باشد؛ زیرا آیاتی همچون «لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا»^۱ (نبا، ۳۸) و «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا» (نساء، ۶۴) و همچنین آیات شریفه «قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ» * قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (یوسف، ۹۷-۹۸) به علاوه روایاتی از جمله استغاثه حضرت آدم به درگاه خداوند با توسل به پیامبر و آل ایشان «اللهم انی اسالک بحق محمد و آل محمد سبحانک لا اله الا انت، عملت سوء، وظلمت نفسی فاغفر لی انک انت الغفور الرحیم، فهؤلاء الکلمات التی تلقی آدم» (سیوطی، ج ۱: ۱۴۷) و تأییدات امام رضا (علیه السلام) بر این مطلب: «اللهم یا رب أنت عظمت حقنا أهل البيت، فتوسلوا بنا كما أمرت، و أمرو فضلک و رحمتک، و توقعوا إحسانک و نعمتک، فاسقهم ....»^۲ (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۶۸) و ... مستندی بر معرفی اسباب و وسایل و ناظر به توسل عملی است.

ثالثا: چنان که گفته شد، شفاعت شونده نیز باید بر مدار توحید باشد (زیرا کسانی که از نور توحید و ولایت بی بهره اند، ممکن نیست به نور شفاعت نائل شوند) (خمینی، ۱۴۲۴ ق: ۳۸۸)؛ چنان که نقل امام رضا (علیه السلام) از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از خداوند عزوجل: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي» و ادامه فرمایش حضرت در تبیین فرمایش الهی «بِشُرُوطِهَا وَأَنَا مِنْ شُرُوطِهَا» (ابن بابویه، ۱۴۰۰ ق: ۲۳۵) ورود به حصار امن الهی، مرهون همراهی توحید با نور ولایت است و «إخلاص الشهادة» همان «طاعة الله و رسوله و ولاية أهل بيته (علیهم السلام) است. (عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۲۴۳)؛ زیرا بر اساس «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (مائده، ۵۵) بهره مندی از مقام ولایت الهی به جهت قرب اولیاء الله با خدا و با اذن اوست و شفاعت در صورتی است که دین مشفوع له مورد پسند و رضای حق تعالی باشد «لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ إِتَّضَىٰ إِلَهُهُ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۱۳۷)؛ زیرا دین بر اساس باورها و اعتقادات است. قطعاً کسی که شفیع را در مرتبه الوهیت بدانند، بنا بر انحراف اعتقادی، مرضی پروردگار و مشمول شفاعت نیست؛ لذا توجه و توسل نسبت به اولیای

۱. عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ وَهَبٍ قَال: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (علیه السلام) عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى: «لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا» قَالَ: نَحْنُ وَ اللَّهُ الْمَأْدُونُ لَهُمْ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ وَ الْقَابِلُونَ صَوَابًا. قُلْتُ: جَعَلْتَ فِدَاكَ وَمَا تَقُولُونَ إِذَا كَلَّمْتُمْ. قَالَ: نَمَجِّدُ رَبَّنَا وَ نُصَلِّي عَلَى نَبِيِّنَا وَ نَشْفَعُ لَشِيعَتِنَا فَلَا يَرُدُّنَا رَبَّنَا (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۱: ۱۸۳)؛ از امام صادق (علیه السلام) درباره این سخن خداوند متعال پرسیدم: «سخن نگویند، مگر کسی که خدا به او برای سخن گفتن اجازه داده و سخنی راست بر زبان آورد.» حضرت فرمود: به خدا سوگند ما (اهل بیت)، کسانی هستیم که در آن روز خدا به ما اذن سخن گفتن داده است و به حق سخن می گوئیم. عرض کردم: شما چه می فرمایید هنگامی که سخن می گوئید؟ حضرت فرمود: پروردگار خویش را می ستاییم و بر پیامبرمان درود می فرستیم و شیعیان خویش را شفاعت می کنیم؛ بنابراین پروردگار ما نیز آن را می پذیرد و رد نمی کند.

۲. خداوند! ای پروردگار من، تو حق ما اهل بیت را بزرگ داشتی؛ لذا مردم به ما متوسل شدند همان گونه که تو امر فرمودی و به فضل و رحمتت امید بستند و احسان و نعمتت را انتظار کشیدند ...

الهی نه تنها خروج از مسیر توحید و ولایت خداوند نیست، بلکه عین مسیر توحید و ولایت الهی است و تقرب به ذات الوهیت تنها از مجرای توسل و شفاعت به وسایط فیض، خاندان طهارت (علیهم السلام) و آنچه از طریق ایشان بیان شده، ممکن و خروج از این جرگه خروج و واگرایی از کتاب و سنت نبوی است؛ بنابراین نتیجهٔ اندیشه‌ها و نظریات رشیدرضا نه تنها دستیابی به وحدت اسلامی را امکان‌پذیر نمی‌سازد، بلکه هموار کردن مسیر تفرقه، مذهب‌گرایی و شیعه‌ستیزی است؛ زیرا به‌رغم داعیه اصلاح‌طلبی و وحدت اسلامی از سوی ایشان، انحراف جهت با کلام متناقض، غیرمنطقی و استدلال‌های غیرعلمی هویدا است. کتاب «الغدیر» مستند به مباحث علمی و استدلال‌های منطقی، اثر محدث شیعی، علامه امینی سندی متقن و مستحکم در تحقق وحدت اسلامی است.

۳. نتیجه‌گیری

برایند این پژوهش در دیدگاه رشیدرضا دربارهٔ مبحث توسل و شفاعت در چهار محور، بر مبنای ادلهٔ نقلی و قواعد محکم عقلی مستند به اخبار، سیره و تعالیم رضوی به‌عنوان مرجع دینی و راوی صادق، فارغ از معصومیت حضرت در تبیین صحیح باورها و دفع شبهه ناظر به مطالب ذیل است:

دیدگاه رشیدرضا مبنی بر نقض ارادهٔ سابق خداوند و تبدیل آن به ارادهٔ جدید در پذیرش توسل و شفاعت، حاکی از یکسان‌پنداری ارادهٔ الهی با ارادهٔ انسان است؛ حال آنکه بنا بر تعالیم امام رضا (علیه السلام) اراده و خواست خداوند بر خلاف ارادهٔ بشر که ابتدا در قلب و بعد در تصور و سپس به مرحله عمل می‌رسد، ایجاد و احداث است. یادکرد بی‌توجهی رشیدرضا بر بیان عدم نص قطعی بر شفاعت در قرآن و از طرفی دلالت آیات بر نفی شفاعت، بدون احتساب سیاق آیات قرآن و دقت نظر نداشتن در استعمال معنای حقیقی واژگان در راستای اهداف قرآن، علاوه بر تحمیل ذهنیات خویش بر آیات، تناقض‌گویی و پایبند نبودن وی به معیارهای مورد پذیرش او در التزام به ضروریات تفسیر است. این در حالی است که مطابق نگرش توحیدی و تفسیری امام رضا (علیه السلام) آیات شفاعت، ادلهٔ اثبات شفاعت و ناظر به شفاعت مأذون است که هم ناظر به مبدأ شفاعت است و هم زمام امر شفاعت را در ید قدرت الهی بیان می‌فرماید و آیات نافعی شفاعت، دال بر نفی شفاعت از کفار و مشرکان و شفاعت استقلال‌لی است، نه مطلق شفاعت.

رشیدرضا روایات ناظر به شفاعت را از متشابهات و شیوه سلف و خلف را در قبال آن‌ها متفاوت

دانسته که یا فاقد معنای عقلانی است یا بنا بر کاربرد تأویل باید آن را بر دعا حمل کرد. این دیدگاه نشانه بی‌توجهی وی در تشخیص و به‌کارگیری معنای حقیقی و مفهوم صحیح واژگان و تناسب مفهوم واژه با کاربرد واژه و رعایت نکردن اصول و مبانی کلام دارد که در پی آن، با توجیهاات و تأویلات مفرط عقل‌گرایانه علاوه بر نفی منزلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در زمان ممات ایشان، بر خلاف اعتقاد خویش مبنی بر بازگشت به باورهای صحابیان و تابعین گام برداشته و در تبیین عقاید سلفی و ناصحیح خویش تلاش کرده است.

روایت امام رضا علیه السلام به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله: «الْأَيُّمَةُ مِنْ وُلْدِ الْحُسَيْنِ ع مَنْ أَطَاعَهُمْ... هُمْ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى وَ هُمْ الْوَسِيْلَةُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ» و سیره عملی ایشان ناظر به تفکیک موضوع توسل و شفاعت از اعتقاد درخواست کننده به خالقیت اسباب است. حضرت با بیان اینکه ادعای خدایی برای پیامبران و امامان موجب بیزارى اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله از مدعیان در دنیا و آخرت است و شفاعت ناظر به افراد دارای اعتقاد سالم و موحد است، راه این شبهه که شفاعت و توسل به معنای شرک، خالقیت و عبادت مشفوع است را مسدود و مردود بودن کلام رشیدرضا در تحمیل فهم خویش اثبات می‌گردد.

از آنجا که بنا بر آیات، شفاعت مشروط به اذن و اراده الهی است (بقره، ۲۵۵)، اسباب و وسایل نیز باید از سوی حق تعالی باشد؛ لذا فرشتگان و پیامبران و صاحبان علم، اذن شفاعت دارند و اسباب توسلند (آل عمران، ۱۸)، از طرفی شفاعت‌شونده نیز باید بر مدار توحید باشد؛ زیرا بنا به فرمایش امام رضا علیه السلام ورود به حصار امن الهی مرهون همراهی توحید با نور ولایت است؛ لذا بر خلاف دیدگاه رشیدرضا توسل به اولیای الهی نه‌تنها خروج از مسیر توحید و ولایت نیست بلکه عین مسیر توحید و ولایت الهی است.

که در این راستا:

الف. به‌رغم اعتقاد رشیدرضا مبنی بر بازگشت به باورهای مسلمانان متقدم (صحابین و تابعین)، عدم توجه یا تغافل وی به بیانات و سیره عملی امام رضا علیه السلام به‌عنوان یکی از تابعین در دفع شبهات و نه رفع شبهات درباره شفاعت و توسل و تبیین آن مشهود است؛ لذا این بی‌توجهی یا تغافل، موجب دامن زدن به شبهات و آرای متناقض در این راستا شده است.

ب. استدلالات و قواعد مستحکم عقلی از سوی امام رضا علیه السلام به‌عنوان یکی از عقلا، خط بطلانی بر عقل‌گرایی افراطی رشید رضاست.

ج. بیانات تفسیری امام رضا علیه السلام به‌عنوان یکی از تابعین مفسر نزدیک به عصر نزول قرآن و

مکتب تفسیری پیامبر ﷺ در تضاد با نظرات تفسیری رشیدرضا و حکایت از تفسیر به رأی ایشان دارد.

د. بهرغم اعتبار بیانات امام رضا (علیه السلام) برای اهل سنت به عنوان راوی صادق که ناقل اخبار پیامبر ﷺ است، این مهم از سوی رشیدرضا مورد غفلت واقع شده است که در پی آن توجیهاات و تأویلات افراطی عقلی، تحمیل ذهنیات و تناقض گویی، ایجاد شبیهات، انحراف در اعتقادات متقن دینی و به دنبال آن مذهب گرایی و شیعه ستیزی و در نهایت واگرایی وی از کتاب و سنت را رقم می زند.

منابع و مأخذ

- قرآن مجید. (۱۳۷۳). ترجمه مکارم شیرازی. قم: دار القرآن الکریم.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد. (۱۴۲۱ق). *النهاية في غريب الحديث والأثر*. رياض: دارابن الجوزی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸ق). *التوحيد*. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۴۰۰ق). *أمالی الصدوق*. چاپ پنجم، بیروت: اعلمی.
- _____ (بی تا). *علل الشرائع*. قم: داوری.
- _____ (۱۳۸۵). *علل الشرائع*. قم: کتاب فروشی داوری.
- _____ (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*. محقق / مصحح: مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان.
- ابن حجر عسقلانی، أحمد بن علی. (۱۳۷۹ق). *فتح الباری شرح صحیح البخاری*. بیروت: دار المعرفة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
- أبو حیان الأندلسی. (۱۴۲۲ق). *تفسیر البحر المحیط*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- امینی نجفی، عبدالحسین. (۱۴۱۶ق). *الغدير في الكتاب والسنة والادب*. قم: مرکز الغدير للدراسات الاسلامیة.
- ایچی، عبدالرحمن. (بی تا). *المواقف فی علم الکلام*. القاہرہ: مکتبہ سعدالدين.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ق). *صحیح البخاری*. محقق: محمد زهیر بن ناصر الناصر. دمشق: دار طوق النجاة.
- برقی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱ق). *المحاسن*. چاپ دوم، محقق: جلال الدين. قم: دارالکتب الاسلامیة.
- بستانی، فواد افرام. (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی*. چاپ دوم، تهران: اسلامی.
- بیات، محمد حسین؛ محقق، حسین. (۱۳۹۸). «تحلیل روش شناختی نقدهای علامه جوادی آملی در مسئله شفاعت بر تفسیر المنار». *شيعه پژوهی*. شماره ۱۶. صص: ۳۱-۵۶.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). *تفسیر موضوعی قرآن کریم*. محقق: علی عباسیان. چاپ دوم، قم: اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). *آفاق اندیشه*. ج ۱. محقق: علی اسلامی. قم: اسراء.
- _____ (۱۳۹۳). *ادب فنای مقربان*. محقق: فخرعلی صمدی و احسان ابراهیمی. قم: نشر اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*. محقق: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام). قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- خدوری، مجید. (۱۹۷۲ق). *الاتجاهات السياسية في العالم العربي: دور الافكار والمثلي العليا في السياسة*. لبنان: بیروت.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی. (۱۴۱۷ق). *تاریخ بغداد*. محقق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: لبنان.
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۱). *تقریرات فلسفه امام خمینی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- _____ (۱۴۲۴ق). *موسوعة الامام الخميني قدس سره الشريف المجلد ۴۹ شرح حديث جنود عقل و جهل*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن. (۱۴۱۲ق). *سنن الدارمی*. تحقیق: حسین سلیم اسد الدارانی.

- عربستان سعودی: دارالمغنی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). **مفردات ألفاظ القرآن**. بیروت: دارالقلم.
- رشیدرضا، محمد. (۱۳۶۷ق). **الوحي المحمدي**. چاپ پنجم. مصر: دارالمنار.
- _____ (۱۹۹۰م). **المنار**. الناشر: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۷۴). **التوسل؛ مفهومه وأقسامه و حكمه فی الشريعة الاسلاميه الغراء**. تهران: نشر مشعر.
- سمهودی، علی بن احمد. (۲۰۰۶م). **وفاء الوفاء باخبار دار المصطفى**. بیروت: دار الكتب العلمية.
- سید مرتضی (ابوالقاسم موسوی بغدادی). (۱۴۰۵ق). **رسائل الشریف المرتضی**. قم: دارالقرآن الکریم.
- سیوطی، عبد الرحمن بن أبي بكر. (بی تا). **الدر المنثور**. بیروت: دارالفکر.
- شاه فضل قمصری، علیرضا. (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های رشیدرضا در المنار و علامه طباطبائی در المیزان درباره مسئله شفاعت». **پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه**. شماره ۲. صص: ۲۸۳-۳۰۴.
- شیبانی، أحمد بن حنبل (۱۴۲۱ق). **مسند أحمد بن حنبل**. محقق: شعيب الأرنؤوط. بی جا: مؤسسة الرسالة.
- طباطبائی، محمد حسین. (۱۴۱۷ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). **الإحتجاج علی أهل اللجاج**. مشهد: مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۱ق). **مصباح المتهجد و سلاح المتعبد**. بیروت: موسسه فقه الشیعه.
- _____ (بی تا). **التبیان فی تفسیر القرآن**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عطاردی، عزیز الله. (۱۴۰۶ق). **مسند الإمام الرضا (علیه السلام)**. مشهد: آستان قدس رضوی.
- علیزاده موسوی، سید مهدی. (۱۳۹۳). **سلفی گری و وهابیت**. قم: نشر آوای منجی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). **کتاب التفسیر**. محقق: سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: چاپخانه علمیه.
- فخرالدین رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). **مفاتیح الغیب**. چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). **کتاب العین**. چاپ دوم. قم: نشر هجرت.
- فقه الرضا** المنسوب الی الامام الرضا (علیه السلام). (۱۴۰۶ق). مشهد: موسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
- فیروز آبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۵ق). **القاموس المحیط**. بیروت: دار الكتب العلمية.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی**. چاپ دوم. قم: موسسه دارالهجرة.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). **قاموس قرآن**. چاپ ششم. تهران: دار الكتب الاسلامیه.
- القشیری النیسابوری، مسلم بن الحجاج. (بی تا). **صحیح مسلم**. محقق: عبد الباقي و محمد فؤاد. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- کریمی نیا، محمد مهدی. (۱۴۰۰). «بررسی مقارن دیدگاه توسل به اولیای الهی در اندیشه رشیدرضا و آیت الله سبحانی». **دستاورد های نوین در مطالعات علوم انسانی**. سال چهارم. شماره ۴۴. صص: ۱۲۸-۱۳۹.
- کفعمی عاملی، ابراهیم بن علی. (۱۴۰۵ق). **المصباح - جنة الأمان الواقیة و جنة الإیمان الباقیة**. چاپ دوم. قم: دارالرضی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۲). **الکافی**. چاپ دوم. تهران: اسلامیة.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. چاپ دوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
 مسعودزاده، محمد رضا؛ نوروزی، حسنعلی. (۱۳۹۱). «هماهنگی شفاعت با توحید در مقارنه دیدگاه علامه طباطبایی و رشیدرضا». *پژوهش های اعتقادی کلامی*. شماره ۸. صص: ۱۴۷-۱۶۹.
 مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). *أمالی*. قم: کنگره شیخ مفید.
 موحد ابطحی اصفهانی، سیدمحمدباقر. (۱۳۹۱). *الصحیفه الرضویه الجامعه لأدعیه الامام علی بن موسی الرضا (علیه السلام)*. ترجمه: سیدعدنان لاجوردی. مشهد: امید مهر.
 نوروزی، حسنعلی؛ نوراللهی، سیدمحمد. (۱۳۹۱). «توسل توحید در مقارنه دیدگاه علامه طباطبایی و رشیدرضا با محوریت آیه ۳۵ سوره مائده». *پژوهش های اعتقادی کلامی*. شماره ۶. صص: ۱۳۹-۱۶۱.
 نووی، محیی الدین یحیی بن شرف. (۱۳۹۲ق). *المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج*. چاپ دوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

References

Holy Qur'an, translation: Makarem Shirazi, Nasser; Qom: Dar al-Qur'an al-Karim (Department of Islamic History and Knowledge Studies), (1994. AD). [In Arabic].

Ibn Athir, Mubarak bin Muhammad (2000 AD). *Al-Yaina fi Gharib al-Hadith and Al-Athar*, Riyadh: Dara Ibn Al-Jawzi. [In Arabic].

Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali (2019 AD). *Al-Tawhid*, Ch 1, Qom: Jamiat Modaresina. [In Arabic].

Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali (1979 AD). *Amali al-Sadooq*, Ch. 5, Beirut: Al-Alami. [In Arabic].

Ibn Babouyeh, Muhammad Ibn Ali (B.T.A.). *The Causes of the Laws*, Chapter 1, Qom: Davari. [In Arabic].

Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali (2006 AD). *The Causes of Laws*, Qom: Douri Book Store. [In Arabic].

Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali (1958 AD). *Eyes of Akhbar al-Reza (AS)*, Ch. 1, researcher / corrector: Mehdi Lajordi, Tehran: Naharjahan. [In Arabic].

Ibn Hajar Asqlani, Ahmed bin Ali (1959 AD). *Fath al-Bari, Sahih Al-Bukhari*, Beirut: Dar Al-Mara-fa. [In Arabic].

Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1993 AD). *Arab Language*, Ch 3, Beirut: Dar Saderf. [In Arabic].

Abu Hayyan Al-Andalusi (2001 AD). *Tafsir al-Bahr al-Musaq*, Ch. 1, Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya. [In Arabic].

Amini Najafi, Abdul Hossein (1995 AD). *Al-Ghadir in Al-Kitab, Sunnah and Al-Adab*, Qom: Al-Ghadir Center for Islamic Studies. [In Arabic].

Ayji, Abdurrahman (B.T.A.). *Attitudes in the science of Kalam*, Al-Agharah: Saad al-Din School. [In Arabic].

Bukhari, Muhammad bin Ismail (2001 AD). *Sahih al-Bukhari*, ch. 1, scholar: Muhammad Zuhair bin Nasser al-Nasser, Damascus: Dar Touq al-Najat. [In Arabic].

Barkhi, Ahmad bin Muhammad (1951 AD). *Al-Mahasen*, Ch. 2, researcher: Jalaluddin, Qom: Dar

al-Kitab al-Islamiya. [In Arabic].

Boštani, Fouad Afram (1996 AD). Farhang Abjadi, Vol. 2, Tehran: Islamic. [In Persian].

Bayat, Mohammad Hossein; Mohagheghi, Hossein (2019 AD), «Methodological analysis of Al-lameh Javadi Amoli's criticisms on the issue of intercession on al-Manar interpretation,» Shia Research Magazine, number: 16, pp. 31-56. [In Persian].

Javadi Amoli, Abdullah (2006 AD). Thematic Tafsir of the Holy Qur'an, Chapter 2, researcher: Ali Abbasian. [In Persian].

Javadi Amoli, Abdullah (2010 AD). Afaq Andisheh, Volume 1, researcher: Eslami, Ali; Qom: Is-raa. [In Persian].

Javadi Amoli, Abdullah (2014 AD). Adab Fanai Moqraban, researcher: Samadi, Qanbar Ali; Ebrahimi, Ehsan; Qom: Esra Publishing House. [In Persian].

Hor Ameli, Muhammad bin Hassan (1988 AD). Al-Shi'a's resources, researcher: Al-Bayt Foundation (A.S), Qom: Al-Bayt Foundation (A.S). [In Arabic].

Khadduri, Majid (1972 AD). Political trends in the Arab world: the cycle of ideas and ideals in politics, Ch. 1, Lebanon: Beirut. [In Arabic].

Khatib Baghdadi, Ahmad bin Ali (1996 AD). History of Baghdad, Vol. 1, researcher: Mostafa Abdul Qadir Atta, Beirut: Lebanon. [In Persian].

Khomeini, Ruhollah (2002 AD). Narratives of Imam Khomeini's philosophy, Tehran: Imam Khomeini Works Editing and Publishing Institute. [In Persian].

Khomeini, Ruhollah (2003 AD). Imam Al-Khomeini's encyclopedia Quds Surah Al-Sharif Vol. 49 Commentary on the hadith of the soldiers of intellect and ignorance, Tehran: Imam Khomeini's (RA) Organization and Publishing Institute. [In Arabic].

Darmi, Abdullah bin Abdul Rahman (1991 AD). Sunan al-Darmi, Ch. 1, research: Hossein Salim Asad al-Darani, Saudi Arabia: Dar al-Mughni. [In Arabic].

Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1991 AD). Al-Qur'an Vocabulary, Chapter 1, Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic].

Rashidreza, Mohammad (1947 AD). Al-Wahhi Al-Mohammadi, Ch5, Egypt: Dar al-Manar. [In Arabic].

Rashidreza, Mohammad (1990 AD). Tafsir al-Qur'an al-Hakim al-Shahir in Tafsir al-Manar, published by: Al-Masri Al-Masri Al-Katab. [In Arabic].

Sobhani Tabrizi, Jafar (1995 AD). al-Tawsil; Concepts, sections, and wisdom in al-Shariat al-Islamiyyah al-Ghara, Tehran: Mashaar Publishing House. [In Arabic].

Samhoudi, Ali bin Ahmad (2006 AD). Al-Wafa Al-Wafa Baakhbar Dar Al-Mustafa, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Elamiya. [In Arabic].

Seyed Morteza (Abul Qasim Mousavi Baghdadi) (1984 AD). Al-Sharif al-Mortaza's Letters, Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Arabic].

Siyuti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr (beta). Elder al-Manthor, Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic].

Shah Fazl Qamsari, Alireza (2019 AD), «Comparative examination of the views of Rashid Reza in al-Manar and Allama Tabatabai in al-Mizan regarding the issue of intercession,» Research Journal of Comparative Shia Theology, number: 2, pp. 283-304. [In Persian].

Shaibani, Ahmed bin Hanbal (2000 AD). Chapter 1, Musnad Ahmed bin Hanbal, scholar: Shoaib Al-Arnaut, bibli: Al-Risalah Est. [In Arabic].

Tabatabayi, Mohammad Hossein (1996 AD). Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an, Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers. [In Arabic].

Tabarsi, Ahmad bin Ali (1982 AD). Al-Hitjaj Ali Ahl al-Jajj, Chapter 1, Mashhad: Morteza. [In Arabic].

Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993 AD). Majam al-Bayan in Tafsir al-Qur'an, Tehran: Nasser Khosrow Publications. [In Arabic].

Tusi, Muhammad bin Al-Hassan (1990 AD). Misbah al-Mutahjad and Selah al-Mutabbad, Ch1, Beirut, Institute of Fiqh al-Shia. [In Arabic].

Tusi, Muhammad bin Al-Hassan Al-Tabyan in Tafsir al-Qur'an, Beirut: Dar Ahyaya al-Trath al-Arabi. [In Arabic].

Atardi, Azizullah (1985 AD). Musnad al-Imam al-Reza (A.S), Ch. 1, Mashhad: Astan Quds. [In Arabic].

Alizadeh Mousavi, Seyyed Mehdi (2014 AD). Salafism and Wahhabism, Avai Manji publication. [In Persian].

Ali Ibn Musa (A.S) (1985 AD). Jurisprudence attributed to Imam al-Reza (a.s), Ch. 1, Mashhad: Al-Al-Bayt (A.S) Institute of Lahia al-Tarath. [In Arabic].

Ayashi, Muhammad bin Masoud (1960 AD). Kitab al-Tafsir, researcher: Seyyed Hashem Rasouli Mahalati, Tehran: Elamieh Printing House. [In Arabic].

Fakhruddin Razi, Muhammad bin Omar (1999 AD). Mofatih al-Ghaib, Ch. 3, Beirut: Dar Ahyaya al-Trath al-Arabi. [In Arabic].

Farahidi, Khalil bin Ahmad (1988 AD). Kitab Al-Ain, Ch2, Qom: Hijrat Publishing. [In Arabic].

Firozabadi, Muhammad bin Yaqoob (1994 AD). Al-Qamoos Al-Mashay, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Elamiya, ch.1. [In Arabic].

Fayoumi, Ahmad bin Muhammad (1993 AD). Al-Masbah al-Munir in Gharib al-Sharh al-Kabeer by Al-Rafai, Ch 2, Qom: Dar al-Hajra Institute. [In Arabic].

Qurashi, Ali Akbar (1992 AD). Qur'an Dictionary, Chapter 6, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. [In Arabic].

Al-Qoshiri Al-Nisaburi, Muslim Ibn Al-Hajjaj (bi Ta). Sahih Muslim, researcher: Abdul Baqi, Mohammad Fouad; Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi. [In Arabic].

Kariminia, Mohammad Mahdi (2021 AD), «Comparative examination of the view of appeal to divine saints in the thought of Rashid Reza and Ayatollah Sobhani.» Journal of New Achievements in Humanities Studies, fourth year, number: 44, pp. 128-139. [In Persian].

Kafami Ameli, Ibrahim bin Ali (1984 AD). Al-Masbah- Janna al-Aman al-Waqiyyah and Janna al-Iman al-Baqiyya, Chapter 2, Qom: Dar al-Radhi. [In Arabic].

Kollini, Muhammad bin Yaqub (1983 AD). Al-Kafi, Ch2, Tehran: Islamia. [In Arabic].

Majlisi, Mohammad Baqir (1982 AD). Bihar al-Anwar, ch. 2, Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi. [In Arabic].

Massoudzadeh, Mohammad Reza; Norouzi, Hassan Ali (2012 AD). «Coordination of intercession with monotheism in comparing the views of Allameh Tabatabai and Rashidreza.» Journal of Theo-

logical Belief Studies, No. 8, pp. 147-169. [In Persian].

Mufid, Muhammad bin Nuḡman (1992 AD). Amali, Ch1, Qom: Sheikh Mofid Congress. [In Arabic].

Muwahed Abtahi Esfahani, Seyyed Mohammad Baqer (2012 AD). Al-Sahifah al-Razwiyyah al-Jameeh for prayers of Imam Ali bin Musa al-Reza (A.S), translated by Seyyed Adnan Lajordi, Mashhad: Omid Mehr. [In Arabic].

Nowrozi, Hassan Ali; Nurullahi, Seyyed Mohammad (2013 AD). «Appeal to monotheism in comparing the views of Allameh Tabatabai and Rashidreza with the focus on verse 35 of Surah Ma'idah», Journal of Theological Belief Studies, No. 6, pp. 139-161. [In Persian].

Navavi, Muhyiddin Yahya bin Sharaf (2013 AD). Al-Manhaj Sharh Sahih by Muslim Ibn Al-Hajjaj, Chapter 2, Beirut: Dar Ihya Al-Trath al-Arabi. [In Arabic].

